

ga nagoni, da uvire u besciljnost. Ne mogući biće, koliko bi doista potpalo pod zakonitost takve vrste, izaći iz ograde svoje pojedinačnosti, mora isto tako nestati, kao što je i nastalo, može prestanak njegove individualnosti značiti ujedno i potpuno njegovo uništenje. Ako biće nije ništa izvan svoje pojedinačnosti, mora smrt doista značiti savršenu njegovu poništenost. I ne izlazi li s tog aspekta, da je po svijet uopće i za smrtnika pojedinca napose bilo svejedno, kako i kakav li se je proveo život, kao što će s toga gledišta i individualno živjeti ili se uopće ne roditi, opstojati ili ne, biti na posljetku isto?

Nije međutim takva pretpostavka nipošto jedina moguća.

Jednako se, i s istim načelnim pravom da misliti, da nije područje anorganske stvarnosti, već naprotiv organski bitak jamac zazbiljnosti, da je on, u bilo kojem obliku to i bilo, prava iskonska i neuništiva zbilja te vlada anorganskim elementom tako, da smrt pogađajući individualni opstanak gasi dašto osviješteno jastvo, ali ne i posljetke njegove djelovnosti, pa tako u bitnosti pored svega ništenja ne smeta i pak i ne ometa tok žive zazbiljnosti. U tome vidu ne bi bila neopravdana ni predmniva, da ništa ne propada konačno u ništavilu, nego ono, što je bilo, i ono, što je učinjeno, ostavlja tragove u trajnoj povezanoj živoj zbilji, svjesnoj i plastičnoj, tragove, kojima se učinak ne da dogledati do kraja, jer bi se, kad bi vrijedila suprotna predmniva, morala cjelina svjetska smatrati oskudnijom od njezinih dijelova.

Bit će uostalom samo egocentričan postavak, gdje se individuum hoće izjednačiti sa svijetom, ako se u odnosu pojedinca prema smrti ne gleda dosta široko, i ako se toliko visi na ograničenu jastvu, da se ne vidi dodir jedinke sa svjetskom cjelinom u dovoljnoj opsežnosti, pa se i odgovornost za čin i propust ne odmjerava u svem onom obuhvatnom značenju, koje ona zaslužuje. Stoji li naime s pravom iznesena predmniva, smije se također zaključiti, da čovjek neizbježno i tako, da se ne da učiniti neučinjenim, nanosi svijetu, što god on po sebi i čini možda samo sam za sebe. No ako je tako, ne može ni biti svejedno, kako netko djeluje u svijetu i što tko radi i stvara u životu i što čini od njega.

Ne će se zacijelo u vidu istaknute pretpostavke moći činiti beznačajnim, na čemu se osniva i na čemu se u bitnosti gradi ljudski

život: na mržnji ili ljubavi, na zlobi ili dobroti, na očaju ili nadi. Pogledom na to jednako će se teško moći održati mnijenje, da lični život mora već zbog bistvene svoje povezanosti s umiranjem svršiti neuspjehom i nužno značiti slom, ako čovjek i pored svoje smrtnosti smije vjerovati, da mu je suđeno sudioništvo u sudbini svijeta, u kojemu se ne mora smatrati nepotrebnom jedinkom bez značenja, i ako ne treba odbaciti uvjerenje, da se smisao njegova opstanka očituje manje u prolaznu strahovanju, promjenljivim stanjima brige i tjeskobe ili i kratkotrajnu uživanju posjeda, negoli u pripravnosti odricanja, u predanosti i požrtvovnosti zbog budućnosti života i sudbine svijeta.

Doista, opstanak će sa svim ostvarenjem vrednota zasjati smislom; gdje čovjek više ljubi svijet negoli sebe.

Bez obzira na to, da li se svjetsko događanje primiče nekom dalekom smislovitom cilju, što ga valja postići, ili se radilo samo o tome, da taj svijet ne budne vrijednosno siromašnijim, iskazuje se tako predmniva mogućnosti trajna djelovanja svakoga čina kao minimum vjerovanja, koje ostvarivanju vrednota potaknutu svjesnim odgovornim uvjerenjem priznaje potrebu i dužnost te to ostvarivanje usprkos smrti samoj opravdava.

FILOSOFIJE I SVJETOVI

1.

Čovjek može, dašto, izmaći filosofima, ali ne i filosofiji. Bude li mu naime u času njegova očovječenja jasno, da mu je daleko iznad bilo kakva životinjskog opstanka živjeti svojevrsnim – ljudskim – životom, nalazi se odmah i pred dvoznačnostima i protivurječnostima položaja u koji je stavljen po nuždi svoga bictva. Da razriješi s time povezane napetosti života, tražit će, kako se može očekivati, i opće neke osnove reda, moguće pretpostavke poretka, u kojemu bi se mogao možda naći manje ugroženim od subjektivnih

i objektivnih, individualnih i socijalnih zapletaja i tegota na bilo kojemu području svoga djelovanja, htjet će se prema moći svoje svjesnosti uteći različitim načelima, da mu budu putokazom u ovakvoj ili onakvoj teškoći i stisci, koliko bi se napose ticale cjeline opstanka i jedinstva njegovog bića. Tako se čovjek daje na razmatranje, razmišljanje, umovanje, a kad bi tu sam možda znao zastati te bio prinuđen potražiti pobude i savjeta, kušat će se obratiti i mislicima, s obzirom na koje bi s pravom ili nepravom pretpostavljao, da bi ga kao ličnosti, koje već po svome pozivu nastoje otkrivati i osvjetljavati putove razložna života u raznolikim njegovim funkcijama i očitovanjima, mogli na osnovu svojih razlaganja osloboditi sumnja, nestalnosti i suvišna vrludanja. Eto tako susretaja s kulturnom djelatnošću, koja do danas kao i nekad nosi ime »filosofija«.

Tražeci međutim filosofiju, čovjek nailazi stvarno samo na gotovo nepregledno mnoštvo raznolikih filosofema, više ili manje obuhvatnih sklopova teorema, koji se između sebe razilaze, a često i potpuno isključuju. Uistinu činjenica stalne izmjene i nesustale preobrazbe mora da filosofičku spoznaju čini sumnjivom. I mjesto da oslobađa čovjeka nestalnosti i kolebanja u zadovoljavanju kulturnih njegovih potreba, biva ona sama najednom izvorom smutnje i neizbježnim, veoma tjeskobnim problemom.

Promjene se, kojima je filosofija podvrgnuta u slijedu povijesnih razdoblja, ne protežu samo na nebitne osobitosti njezina očitovanja; u razno vrijeme i u različitim kulturnim prostranstvima nailazimo na preobrazbe samih osnova, na kojima se filosofemi izgrađuju i koji omogućuju teorijsko jedinstvo određene filosofičke zgrade. Savjeti, koje filosofija u vidu svih svojih različitih očitovanja daje i može dati u službi razvića pojedinih kulturnih funkcija, mijenjaju s vremenom svoj smisao, dobivaju novo značenje i pri starim riječima, pa se nekako čini, kao da su osnovi sve filosofije i svakoga filosofiranja kolebljivi, nestalni i prema tome u istoj mjeri nesigurni, da, na posljeticu bez valjanosti, pa tako i bez vrijednosti.

Svrati li se pažnja na zasebnu svrhu, kojoj se je filosofija za raznih kulturnih razdoblja bila podvrgla, moći će se i tu uočiti neobična mnogolikost i raznolikost. Filosofija se je za različitih epoha znala upravo jednostrano dati u službu kako teologiji tako i znanosti, kako politici tako i privatnome moralu, kako ekonomici tako i

umjetnosti, pa je i prema različitoj svršnoj usmjerenosti u raznim duhovnim odnosno vrijednosnim područjima, kojima se je već prema prilikama napose priklonila, i samu sebe tu i tamo određivala različito, mijenjala svoje biće ili se dala prepoznati u različitom obličju ili i pod različitom krinkom. Izdavalala se je ona već i kao vjera, kao vjerska objava i spasiteljica, kao mudrost i tješiteljica, kao samospoznaja i kao spoznaja svijeta, kao znanje u smislu stroge znanosti, ali i kao način života ili opet kao misaona, a i u širem vidu životna tehnika, kao higijena duše i duha, pa još i u drugim načinima. Tako se je i moglo činiti, da ni sama ne zna, tko je i što je uistinu.

I gledana s druge strane naznačuje filosofija jedanput svoje mjesto i smisao svoga posla prema tome, koliko bi se imala smatrati potrebnim osloncem ispred svega ljudskoga nastojanja, ispred mišljenja i istraživanja učenjaka, ispred djelovanja i čina u ljudskoj zajednici, ispred stvaranja umjetnikova, pa se je i dala u potrage za normama, koje bi se unaprijed imale nametnuti kao zakon kulturi odnosno kulturnome ljudskom biću kao kriterij njegovu stvaranju i djelu. No onda zna opet i sići s visoka svog sjedišta i otkriti najednom, da joj se svojevrsan zadatak ostvaruje iza sve dane kulturne zabiljivosti, prema kojoj tek ima uputiti svoje traganje i odrediti svoja otkrića. I opet se može utvrditi, da se je znala izgrađivati na pretpostavljenu već nekom stajalištu, bez kojega kao izlazišta nije za sebe vidjela mogućnosti razložna početka svog umovanja; no isto je tako u drugim i drukčijim okolnostima znala i zbaciti sve pretpostavke, koje su joj trebale biti temeljem, pa je htjela staviti početak svoga traganja na tlo očišćeno od svih pretpostavaka, kako bi sav istraživački posao otpočela sasvim snova.

U istaknutome se vidu može nadalje skrenuti pažnja na to, da je filosofiju navodilo znanje jedanput na općenitu sumnju, da je drugi put upravo sumnjanje navede na put saznanja. Svuda tu nailazimo na iznenađenja, a da se o razlikama, upravo načelnim, na svim zasebnim područjima i disciplinama filosofije i ne povede govor.

Zaustavi li se pogled na istaknutim okolnostima, mogao bi doista nagnati na mišljenje, da filosofiji, koja bi trebala pa i hoće da bude podupornjem čovjeku u njegovu općem nastojanju oko duševne punoće i duhovna uspona, nedostaje svaka ravnoteža, koja bi joj

dala neku sigurnost i konačnost, a time i opravdanje. Nije stoga neobično, ako je povremeno izazvala pogledom na samu sebekrajnju skepsu, koja ju je nastojala prikazati tvorbom potpuno beskorisnom, upravo nekim zalutalim ili zastranjelim pojmovnim pjesništvo, pa štaviše i izdankom nestvarne mašte, ispraznom viješću iz neopstojna zaoblačja. Tako biva i tako se neizbježno na najradikalniji upravo način čini i sama problematičnom. A s različitih je razloga znala u različitim povijesnim razdobljima biti čak i proglašena mrtvom. Događalo se je tako, da ju je unatoč svoj njezinoj čestoj i raznoliko usmjerenosti pripravnosti za služnost odbacio nesamo čovjek odan znanju i spoznaji, učenjak, nego i čovjek religiozni, pa umjetnik, ekonomik, politik.

I doista, kad bi preobrazbe i izmjene filozofičkih metoda, misli, shvaćanja, sustava značile nemoć filozofičkoga spoznavanja, bilo bi u stvari sve dalje nastojanje oko izgradnje i promicanja toga područja kulture uzaludno. No začudo je filozofija, koliko i bila proglašena i nemoćnom i mrtvom, ipak svedč iznova ovakva ili onakva oživjela, pa i u povremeno najzazornijim i najprezrenijim svojim disciplinama, i uistinu nema kulture, bar ne potpune, cjelovite i jedinstvene bez one vrste zrenja, razmatranja i saznanja, koja se običava naznačivati i imenovati »filozofičkom«, a po koju je između ostaloga značajno, da u odnosu prema razmjernome mnoštvu partikularnih, u oštrome smislu znanstvenih spoznajnih sklopova hoće da bude u ovom ili onom smjeru jedna, jedinstvena i univerzalna.

Čini se prema rečenome, kao da je filozofija u životu čovječjem i njegovoj kulturi neizbježna i nezamjenljiva i unatoč svim svojim teškoćama i svojoj nesposobnosti da dođe do posljednje neke spoznaje i da se smiri u konačnim nekim rezultatima, pa i unatoč svim neprilikama, što ih misaoni čovjek ima s njom. Pa opet ostavlja i takva pretpostavka tjeskobno pitanje, kako li je ona uopće ikad mogla biti smatrana ozbiljnom kulturnom funkcijom, ako bistveno – kako se po nekoj bilo istinskoj bilo prividnoj njezinoj kolebljivosti bar na prvi pogled svakako može činiti – nije znalac ni spoznavalac, za kakva se rado izdaje, ako nije izbavitelj ili spasitelj neki od bilo kojih zala, nego štaviše zavodnik, a povijest joj samo nizanje ljudskih zabluda, beskrajn slijed predrasuda, stalno lutanje, neizbježno duboko ukorijenjeno praznovjerje. Ili treba li možda zaključiti, da

čovjek u svoj svojoj kulturi i njezinim očitovanjima ne može opstojati ni živjeti mimo zabluda i predrasuda? Zar osnovni mu putokaz, krajnje dno, posljednji temelj njegova opstanka nije zazbiljnost ni istina, nego priviđenje i obmana, a filozofičko umovanje po svome pozivu samo traženje i nizanje danas možda korisnih, sutra već nesvrhovitih fikcija?

Sve to stanje puno neizvjesnosti, sva ta u stvari nezgodna okolnost mora da bude upravo nelagodna, gotovo tjeskobna čovjeku, koji se je dao na ispitivanje onih i onakvih zagonetaka, što ih filozofija i samo ona kuša rješavati, čovjeku, kojemu je filozofija sudbina i koji u njoj ne vidi samo neko slučajno prihvaćeno zvanje, nego je štaviše smatra bistvenim pozivom i doživljava je tako te u tome pozivu i filozofičkoj kulturi nalazi smisao i opravdanje ljudskoga svog opstanka. Jer filozof u punoći svoga stvaralaštva na posljeticu doista i ne živi i ne stvara samo na osnovu same znanosti, on zna izaći iz užega toga kruga te se očitovati i iza lika proroka, propovjednika, odgajatelja i preobražavatelja života i životnih odnosa, a isto tako i istraživača i pronalazitelja potrebnih i često očekivanih općenih načela društvena poretka i s time zakonodavca pa dalje i oslobađatelja od duševnih kočnica, duhovnih spona, društvenih veriga.

Pri takvoj nekoj napetosti između nada, koje se polažu u filozofiju i istaknuta već mišljenja, prema kojemu ih uopće ne može pravo zadovoljiti, mora međutim napose udariti u oči neobična činjenica, da se pored sve shvatljive sumnje u opravdanost općih postavaka filozofije i pouzdanost njezinih teorema nasuprot svoj mogućoj pretpostavci krajnje njezine problematičnosti ipak određenja i naučanja čak u davnih, drevnih i stranih filozofa znadu, koliko se god od nas i od suvremenih mislilaca i njihova shvaćanja i razlikovali, činiti i plauzibilnima i u određenu vidu prihvatljivima, a svakako smislovitima, dok im čitalac prilazi bez predodređena već nekog mnijenja i dok im djela hoće mimo historički orijentirana poređenja i bez pretpostavaka i predrasuda naprosto u neposrednu susretu izravno shvatiti i primjereno razumjeti. I čitala se na taj način razlaganja i različitih pa i oprečnih između sebe mislilaca, doživljaj će se takva nekog uviđanja i prihvaćanja svedč jednako znati da ponovi. Nema sumnje, da se može pitati za opravdanost i unutrašnju nuždu takva doživljaja. No ne valja ipak misliti, da bi takav način čitanja i povođenja za stranom misli bio svojstven samo filozofički još nedo-

voljno obrazovanu i neupućenu laiku. Takvo u neku ruku estetsko ili, ako se hoće, intuitivno poniranje u svijet filozofa može da bude dostupno i blisko i samome filozofičkom geniju.

Na istaknuti način može tako između ostalih i duh, kakav je Leibniz, biti svjedokom sličnoga shvaćanja i prisvajanja tuđih filozofema. Eto, što od riječi do riječi ima da kaže: »Ich verachte fast nichts, und niemand ist weniger kritisch als ich. Es klingt wunderbar: ich billige fast alles, was ich lese, denn ich weiss wohl, wie verschieden die Dinge gefasst werden können, und so begegnet mir, während ich lese, vieles, was den Schriftsteller in Schutz nimmt oder verteidigt. Daher geschieht es selten, dass mir bei der Lektüre etwas missfällt, obwohl mir das eine mehr, das andere weniger zusagt. Mein Gemüt ist von Natur so gestimmt, dass ich in den Schriften anderer lieber den eigenen Nutzen, als die fremden Mängel verfolge. Es ist meine Sache nicht, Streitschriften zu suchen und zu lesen.«² (»Ne prezirem gotovo ništa, i nitko nije manje kritičan od mene. Zvuči neobično: odobravam gotovo sve, što čitam, jer znam dobro, kako se različito stvari mogu zahvatiti, i tako mi se, dok čitam, nameće mnogo koješta, što uzima pisca u zaštitu ili ga brani. Stoga se dešava rijetko, da mi se pri čitanju nešto ne bi sviđalo, iako mi jedna stvar više, a druga manje odgovara. Moja je ćud od prirode tako udešena, da u spisima drugih idem radije za vlastitom korišću, negoli da se obaram na tuđe nedostatke. Nije mi posao da tražim i čitam polemičke spise.«)

Valja se, svakako, zamisliti pri toj pojavi i pitati, kako li je u različitim filozofemima, koji se – kritički promatrani – možda i s temelja potpuno isključuju, moguće u istoj mjeri ili u istome vidu naći jednako neku veću ili manju plauzibilnost. Dade li se uvidjeti objektivni razlog, koji bi takav način čitanja, takav prihvat misli i zamisli mogao tumačiti, ako možda ne i sasvim opravdati? Takvo se pitanje nameće to oštrije, što više ima naklonosti, da se uzme u račun i druga istaknuta mogućnost, prema kojoj preobrazba i izmjena filozofičkih sustava i njihovih iskaza vodi do upravo krajnje skeptična postavka.

² Prenijeto iz monografije: Kuno Fischer, Gottfried Wilhelm Leibniz. III. neu bearbeitete Auflage, Heidelberg 1889, § 16.

Koliko se s obzirom na iznesenu okolnost hoće doći do jasnoće i do nekog odgovora na iskrslu pitanje, trebat će osvijetliti, do čega li stoji pobuda, koja vodi do izmjena na području filozofije, gdje li valja tražiti razlog mnoštvu filozofija nasuprot istome stalnom sved nazočnom filozofičkom nastojanju, kako ga nalazimo u svim kulturnim epohama i duhovnim prostranstvima. Valjat će pitati, kako li je uopće moguće, pogledom na koje li je pretpostavke zamišljivo, da sud ili stavak, koji se je jednom pronašao valjanim i uvidio kao istinit, da, ukratko, neka istina, ako je i koliko je to doista, može u povodu izmijenjenih uvjeta izgubiti svoju valjanost. A morat će se tražiti odgovor i na to, kako li neka vrednota može uopće istekom vremena biti najednom lišena svoga valjanja, ako kao takva doista jest bistveno valjana, i nadalje, da li je i kako li je takav gubitak valjanosti uopće zamišljiv. I trebat će isto tako izvidjeti, jesu li preobrazbe i izmjene filozofičkih postavaka i sustava nužne ili ih treba pripisati slučajju.

2.

Filozofičko nastojanje oko spoznaje kulturne zazbiljnosti, kako bi se prodrlo do njezina bistva, a isto tako došlo i do nekog pregleda problema, koji se njome nadaju, vodi na dvojak put: na sistematički i na historički.

Sistematičko je istraživanje na osnovu najviših poznatih tekovina duhovne kulture već neizbježno, valja li se dostati primjerena pojma, kojim bi se određena ta stvarnost, pred koju se stavlja filozofija, uopće mogla prema svojoj takvosti izdvojiti iz skupnosti životne zbilje, pa određenosti i preglednosti radi razlikovati od drugih i drukčijih mogućih njezinih područja tako, da se pri teorijsko-me njezinu zahvatu, a u toku sustavne eksplikacije izbjegnju krnja određenja i nejasnoće, a potom zapletaji problema i nesporazumci. S tim u vezi biva ujedno vidljivo, da je isto tako i s istih razloga potrebno da se u okviru sistematičkoga postupka utvrdi osnovno neko specifično stajalište, s kojega bi istraživanje kao upravo filozofičko moglo polaziti i koje bi bilo dovoljno uporište potrebnome jedinstvu teorijskih određenja i izvoda. A koliko upravo ta i takva potreba ispitivanja i istraživanja ulazi u račun, moći i morat će bez

sumnje zastati pogled ponajprije na onim i onakvim datostima, koje su zahvatljive, pa i bivaju zahvaćene u neposredovanu doživljaju, što ujedno znači, da se mogu očitovati i da se očituju u neposrednoj, živoj, aktualnoj sadašnjosti. Samo tako može naime filozofska spoznaja polazeći s vrela biti izvorna i vjerodostojna.

Vrijedit će takva pretpostavka, dašto, za svu filozofiju i sve njezine discipline. Ujedno je pak po nju napose značajno, da s obzirom na predmet svoga zanimanja pripada u istaknutu upravo vidu među spoznajna nastojanja, u kojih se opseg i aktualne problematike može bar približno izmjeriti tek ogledanjem i upoznavanjem povijesne njihove sudbine.

Ne može se, bar što se tiče filozofije, tvrditi, da se je ona nekako jednosmjerno razvijala tako, da bi se u današnjem njezinu stanju naprosto ogledale tekovine predašnjih bilo sporadičnih bilo povezanih sustavnih izviđanja s toga područja ili da bi filozofski postavci i smišljaji, koji su izniknuli za prošlih kulturnih epoha, bili prema današnjoj visini njezina razvitka skroz prevladani. Filozofski ogledi i uvidi, kako su se pojavljivali za povijesnoga zbivanja, naznačuju naprotiv mnogolikost, raznovrsnost, od epohe do epohe tu i tamo očitu međusobnu heterogenost filozofskih shvaćanja, koja svakako upućuju na skokovit u stvari slijed u pronalaženju filozofskih osnova, veličina, vrednota, načela, a isto tako i u iznošenju i oblikovanju filozofskih problema. Preobrazbe i izmjene filozofskih stajališta, kritičkih postavaka, odnosa i veza, mišljenja i određenja ne stoje svagda ni svuda u unutrašnjoj povezanosti, iako se dakako ni takve veze ne mogu općenito nijekati. Ali u nešto širim povijesnim razmjerima i u bitnosti tok je umovanja u okviru filozofskoga teorijskoga nastojanja diskontinuiran.

Kraj takve će okolnosti, koja je odlučna s obzirom na filozofsko spoznavanje, iznijeti pogled na povijesno dani njegov tok bez sumnje određene momente, činioce i probleme, koji izneseni u prošlosti nijesu ipak ni za suvremeno ispitivanje i shvaćanje prestali biti u ovom ili onom smjeru relevantnima, dok se sama filozofska predmetnost može sveđ iznova s njima suočiti. Pri uviđanju međutim, da pogled treba svratiti i na prošle filozofske teoreme, hoće li se zadana problematika doista zahvatiti u dovoljnoj širini i obuhvatnosti, znalo bi se mišljenju nametnuti sudbonosno pitanje.

Moglo bi se činiti nekako opravdanim stati na stajalište, da ne može biti potrebno obazirati se na poglede, koje je, kako bi se znalo možda pretpostaviti, suvremena nauka prevladala.

S određena gledišta, koje bez sumnje smatra ispravnim, stalna u svojoj nekoj eposi i za nju suvremena filozofija utvrđuje svoje predmete, razlaže i primjenjuje izabrane primjerene im metode spoznavanja te iznosi uvide, koje istraživalac smatra istinitima. Pretpostavlja se pri tome gotovo redovno bez kritičkog ispitivanja, da se sa svih filozofskih postavaka, bili kakvi bili, ogleda ista stvarnost i rješavaju, ako možda i različni, ipak jednoznačno između sebe povezani problemi. S toga se pak osnova dade doista zaključiti, da ne može biti odlučno, što su druge i drukčije filozofije iznosile o predmetnosti, o kojoj je određena suvremena takva nauka mislila reći posljednju. Tako i neka kronika filozofskih pogleda i zamisli ili iznošenje nekog niza shvaćanja iskrslili za povijesnoga zbivanja ne bi mogla biti od odlučna nekog značenja.

Iza takva dogmatična postavka ostaje međutim tjeskobno pitanje, postoji li i može li postojati u bilo kojoj kulturnoj eposi, između kojih se nijedna, pa ni najsuvremenija ne može smatrati posljednjom, filozofska doktrina, koja bi razložno smjela biti uvjerena, da je doista rekla krajnju moguću riječ, da je razotkrila i utvrdila neku konačnu istinu, iza koje nema više što da se traži. Zar je uopće vjerojatno, da će se konačna istina najednom očitovati, ako su sva dosadašnja nastojanja bila uzaludna i sve dosad poznate nauke na krivu putu? I gdje naprosto naći takvoj samouvjerenoj nauci jamstvo valjanosti i konačnosti? Bio bi s takva općeg stajališta bez sumnje vjerojatniji zaključak, prema kojemu ni nova neka nauka nema mnogo izgleda, da će u svome spoznajnom nastojanju uspjeti ondje, gdje su svi predašnji naponi zatajili, bili i ostali zablude. I na posljertku bi preostala sumnja, ima li uopće svrhe tražiti istinu, gdje je nedostižna.

Ipak bi svemu tome nasuprot moglo biti jednako moguće, da filozofske zamisli nikle u prošlosti utvrđuju elemente i iznose pitanja što se unatoč sličnome načinu jezičnog izražavanja mislilaca ne pokrivaju potpuno s onima, što mogu da budu članovi određena sustava aktualna u danoj eposi. U tome će pak slučaju ipak tek povijesni pregled moći uputiti u istraživanje šireg opsega, otvoriti oči

za obuhvatniji krug pitanja i navesti na dalje vidike. Doista smislovito moći će to međutim da čini tek, ako ima valjanosti u onome, što su predašnji mislioci znali da kažu. No i tu se nameće odmah pitanje, odakle različitim takvim prosuđivanjima određena istinsna vrijednost, u kojem i kakvom im vidu jednaka valjanost, ako se između sebe možda i u samim temeljima razlikuju, pa i međusobno isključuju.

Kolikogod dakle filozofičko ispitivanje i doumljivanje za povijesna razvoja kulture i skretalo s ravna puta, ne će mu se ipak moći poreći svako opravdanje, ako se uvidi, da svi ti različiti putovi mogu i kasnijim istraživanjima i umovanju u okviru novijih epoha ukazati na određene ciljeve i osvijetliti neke vidike. A ne će to gledište vrijediti samo za bilo koju između filozofičkih disciplina, nego za filozofiju uopće, i s toga će se šireg osnova i to gledište moći lakše prozreti u svojoj razložitosti.

Filozofiju uopće, pa tako ni pojedine njezine discipline ne valja porediti s egzaktnim znanostima, i to napose s obzirom na njihovu oblikovanost, na osebnu struktuiranost i svojevrsno kretanje u smjeru prema sustavnosti, a time i na ulogu, koje se dostaju po dinamici povijesnoga zbivanja. Znanosti, i prije svega praktički odnosno tehnički primjenljive, rastu, moglo bi se reći, postupno i zadiru upravo asimptotički sve šire u stvarnost, koja je naznačena njihovim predmetom. One se u razmjernoj kontinuiranosti približavaju sve više pojedinačnim istinama, koje pripadaju području njihova istraživanja. Jednako raste s njima doseg moguće im primjene, koja se i daje do neke unaprijed neodređive granice usavršavati.

Znanosti se stvarno šire. Ne može se doduše kazati, da bi to mogle činiti bez sustajanja i u nedogled. Kako povijest uči i tok znanstvenoga rada potvrđuje, nailazi i to širenje s kojih već bilo razloga prije ili kasnije na neku ustavu – napose pri odlučnijoj nekoj izmjeni osnova opće slike svijeta kraj korjenitije promjene načina života i središnjeg interesa čovjeka određene epohe. Ipak egzaktne i iskustvene znanosti, dok su god aktualne u okviru svoje kulture fundirane i organizirane na određeno sređen u sebi način, znadu – sveđ novo otkrivenim mogućnostima metodičkoga zahvata – odlučne stare spoznaje, dotjeravajući ih ili produbljujući, uključiti, koliko ne bi prema svome značenju ispadale iz razložne veze sustavne

cjeline, među elemente ili činioce svojega područja, pa se tako – sve do nepredvidljiva zastoja – dostaju razmjernim nekim usponom od vremena do vremena obuhvatnije razine svojih istina.

Ne može se to isto reći za filozofiju. Ona se kao naročita kulturna pojava očituje nicanjem sveđ novih sustava. Njihova aktualnost može rasti i padati, oni mogu biti bolje ili lošije shvaćeni, iznijete im istine mogu pače biti i poželjne i nepoželjne, promicane i potiskivane, ali se one, koliko pripadaju različitim filozofičkim sustavnim cjelinama, ne nadovezuju međusobno niti svoj sustav daljim izvođenjem dižu na neku širu ili višu razinu. Ta je širina i visina dana već po samim osnovima takva sustava. Više još, samo nastavljanje i dalje izgrađivanje određena filozofičkoga sustava u izmakloj njegovoj eposi po kasnijim nastavljačima ne bi u bitnosti značilo onakvo stvarno dograđivanje, kako je to moguće u znanosti, nego se iskazuje kao epigonstvo, koje razgranjuje doduše analitički spoznajne mogućnosti otkrivene izvornim sustavom, ali spoznajni uvid u njegovim temeljima više ne produbljuje.

Novo ostvareni izvorni filozofički sustavi ne grade svojim otkrivenjima na potpuno istom i skroz jednakom iskustvu, koje je bilo izvorom drugih takvih sustava niti su samo nastavak nekih njihovih uviđanja, pogleda, shvaćanja. Oseban samonikao filozofički stav niče na osnovu doživljaja, osvještenja, duhovna proziranja drukčijega, možda i dijametralno oprečnoga od onih, na kojima su se razbudile koncepcije druge neke filozofije. Nije to ni neobično, jer filozofičkim se postupcima u krajnjem vidu i ne ispituju posljedici iskustveno datih pojava, već oni imaju štaviše da vode kako do njihovih pretpojavnih osnova i razloga tako i do zaiskustvenih njihovih mogućnosti i vjerojatnosti, da bi se upravo udarili temelji znanstvenom iskustvu i pored toga razotkrile vjerojatne svrhe i postavili mogući ciljevi života.

Pogledom na takve osnove ide filozofija u svojevrsnome svom nastojanju drugim smjerom i povodi se u bitnosti drugim obzirima negoli čista znanost. Iskustveno i egzaktno znanstveno spoznavanje postupa u načelu vrijednosno neutralno, za nj su odlučni predmeti istraživanja svi podjednako zanimljivi i u prosjeku jednako vrijedni i znatni, dok je upravljeno na ispravnost svojih određenja i primjenljivost svojih rezultata. Filozofija je međutim, koliko se i upirala

na znanstvene uvide i koliko se na njima temeljila, ujedno i ocjenjivačka nauka. Sve ako se i stavi na osnove čiste znanosti, nužno će i vrednovati i prema vrijednosnom uviđanju birati, određivati i povezivati članove spoznajna svoga sklopa, treba li da doista prodre do istinskoga svog prostranstva. Ciljevi filosofije kao nauke i svrhe njezine premašaju bistveno ograđeni domet čistih iskustvenih i egzaktnih znanosti, prema kojima mnogima ona kraj svih svojih mijena u stvari ostaje jedno.

Tako se filozofičko nastojanje nizanjem sveđ novih spoznajnih zahvata i sustava u slijedu kulturnih epoha ne dovija postupno istini, kako je to u znanosti, niti se razvija kao ona. Kako niče zamišljaj nove mogućnosti filozofičke sinopse, vodi on sveđ iznova na izvore, temelje, pretpostavke saznatljiva svijeta, vraća se stalno u »dubinu«, k bistvu zazbiljnosti, pa tako i polazi u neku ruku s početka, počinje tako reći snova.

Spoznavanje, koje prosljeđuje takav put, u stvari je kako potrebno tako i neizbježno. Tu biva naime odlučnom okolnost, da je zazbiljnost u biti svojoj toliko obuhvatna, mnogolika u sebi i neiscrpna, da se filozofički zadatak prodirati joj u bistvene temelje ne da prema mogućnostima spoznavanja i strukturi ljudskoga znanja ni približno iscrpsti nekim jednim jedinim spoznajnim sustavom.

Nadovezati je ujedno, da se zazbiljnost ne da shvatiti kao sama statična veličina. Pored statičkih momenata, koji su joj uključeni, ona je stvarno i dinamička moćnost, djelovnost u mijeni i izmjeni mnoštva svjetova, kojima i u kojima se očituje. Nijedno živo pokoljenje ne ostvaruje stoga svoj opstanak svijetom prošloga. Svako između njih živi iznova, živi doduše po istoj zazbiljnosti, ali iživljava i proživljava druge i drukčije svjetove, koji se zazbiljnošću grade i razgrađuju, rađaju i nište. A svaki između tih svjetova uključuje i znači život, i da ne bude nešto mrtvo i ništavo, ostvaruje se njime svijest, svijetom svojim vezana i istome tom svijetu obvezana svijest. Kao takva ne može biti bez zretih smjernica, pa već stoga svakome svijetu treba filozofičko proziranje i svakome između tih svjetova stvarno i pripada i može da s bistvom njegovim bude u skladu i da prema tome i toliko bude i valjana određena njegova filozofija. I ta mu je nužna, prikazala se ona možda i u mnogoliku u sebi sklopu misaone izgradnje, i svakako se ostvaruje, kako bi

se svijet, kojemu je primjerena, dostao, koliko je upravo moguće, jedinstvene neke izgradnje u sinergiji kulturnih svojih funkcija.

3.

Povezuje li se određena filozofija, koliko je doista primjerena, a time i aktualna, s određenim zbiljskim živim »svijetom«, uklapa li se u nj određujući mu osnove jedinstva i tumačeći mu bistvo, a unutrašnjoj napetosti njegovih članova smisao, dijeliti će – kako mu je pripadna – opću njegovu sudbinu i u cjelini i po svojim disciplinama, između kojih ne će, razumije se, činiti izuzetak ni one, koje su se tek u novije ili najnovije doba takovima iskazale, kao što su estetika, sociologija ili i druge, koliko bi stvarno bile filozofički fundirane. Kako naime svjetovi nijesu sveđ jednako aktualni, živi i u sebi dinamični, nego se prema konkretnoj svojoj zbilji podvrgavaju zakonima opstanka te se baš tako gube s pozornice događanja, kako su i nastupili, tako će se s njima od epohe do epohe mijenjati prema određenim svojim smjernicama i filozofija na području svojih disciplina, ako ne, kako se dešava pri temeljnim, cjelovitim, korjenitim preobrazbama povijesnoga toka i kulturne svijesti, i sav njen značaj i smisao njena poziva. A pokorit će se filozofija takvoj nuždi to više, što svijet, koliko joj je koji predmetom izlaganja te joj nameće osnov razlaganja, i sam u svojoj akralnosti ne izniče odjednom sav gotov, nego se nesustalo izgrađuje, pa se i ne preoblikuje samo starim svojim talozima, mogućim nalazima znane već i poznate građe, nego ispunja, dograđuje i naposljed stvara novim, često i nepredviđenim elementima i nepredvidljivim snagama. Ono, što se u okviru zazbiljnosti izdiže kao stalan osobit svijet, stvarno je konkretna zbilja, koja se, plastična, i živi i iživljava i doživljava i proživljava, pa kako duševno-duhovni organizam, kakav je čovjek, ima i živi svojstveni mu život svoj i ničiji drugi, ničiji tuđi, tako se smije kazati i za »svijet«, da se u sebi, u svome jedinstvu i svojoj ekspanziji, ne da do svojih praosnova organizirati onkraj upravo toga i upravo takva života.

»Svijet« je, koliko se hoće shvatiti u izloženoj pravcu, ograničen i s tim u skladu, jedinstvo, inače on kao određen svijet ne bi ni mogao opstojati s mogućnošću, da se upozna i naznači kao upravo

taj i takav. Ipak je i pored njegova jedinstva, koliko ne naznačuje rasulo, u »svijeta« sved neki ostatak, koji nije gotov ni ostvaren, već ili nastaje po prirodnoj nuždi ili se stvara po idealnu prohtjevu, pa na osnovu toga i treba, kako se radi o svojevrsnome ljudskom »svijetu«, reći, da svako lice, kako ovako ili onako sudjeluje na samoostvarenju, živeći i doživljavajući ima, koliko djeluje i djelujući postoji, i svoj neki svijet.

Nema dakako sumnje da, što se tiče rečenih svjetova, svi oni i unatoč razlikama ne moraju biti u načelnu sporu te se isključivati u svakome pravcu. Ako je doduše i to u određenu slučaju moguće, bit će s druge strane opet do izvjesnih granica svakako dana i snošljivost između ovih ili onih. No tek sadržina i pobude, posredstvom kojih se u okviru lične duševnosti oživljava kolektivna svijest, čine shvatljivim, da se, koliko se radi o mnoštvu i mnogolikosti »svjetova« vezanih na lica i doživljajnu njihovu čitavost, određeni između tih svjetova ipak nekako pokrivaju ili ukrštavaju omogućujući tako određenje nekog šireg, razmjerno jedinstvenog svijeta kulture nošenoga stalnom kolektivno zbitom kulturnom svijesti. Ne valja međutim sumnjati pri tome ni u to, da će i mjera i način rečenoga, »pokrivanja« ili »ukršćavanja« svjetova biti izmjenom njihovom u toku povijesnoga zbivanja također nužno podvrgnuti mijeni, biti epohalno uvjetovani, pa će tako i teorijsko njihovo svladavanje skretati na nove putove i putiti na izmijenjene eksplikacije i drukčija određenja.

Da je rečena mijena i izmjena zbilji doista neslučajna, bitna, biva napose vidljivim, uzme li se u račun činjenica, da čovjek sam svojom konstitucijom pripada zazbiljnosti i ako išta, baš on ne može da se zamisli bilo kako izdvojenim iz nje. A on je, koliko se uistinu poznaje, bez sumnje sam, kako u ontogenetskome tako i u filogenetskome vidu, biće u ovom ili onom smjeru podvrgnuto naglijoj ili sporijoj mijeni. I ne mijenja se samo. On, više još, i hoće i traži promjenu uopće i zna nastojati oko preoblikovanja stvarnosti, u kojoj mu se osidrava življenje, pa će tako i djelovati u pravcu takva ili onakva preobražavanja svijeta, kojemu pripada i koji pripada njemu.

Treba li uopće uočiti promjenljivost odnosa između svijeta kao stvarnosti i teorije s obzirom na njegovu eksplikaciju s gledišta ka-

ko njegova jedinstva tako i unutrašnje mu mnogolikosti, može se ljudski, čovjekom određeni i čovjeku pripadni »svijet« shvatiti kao umnogostručnost, individualiziranost, konkretiziranost one cjelilotvorne jedinstvene takvosti, što onu konkretnu mnogostrukost uvjetuje, a može se nazvati »zazbiljnošću«. Tako se mogu mnogo kojekakvi svjetovi dostati aktualnosti, no ne može ih biti »nezazbiljnih«, dok elementom ili momentom »svijeta«, pa i »svijetom« kao takvim može biti samo, što je doživljajem aktualizirano, samo što se izivljava, proživljava, pa i suživljava. Svijet je u tome vidu »življeno« u najširem smislu, »življeno« bez obzira na vrijeme ili doba, u koje se »doživljaj svijeta« ostvaruje.

Ako je tako »svijet« vezan na »doživljaj«, dat će se u svijeta bezuvjetno naći i osnovne doživljajne komponente, bit će u njega korelati, što doživljaj bitno fundiraju, kako predmetni tako i funkcioni. Ne može li se prema tome reći, da bi svijet bio samo i sav bilo hiličan bilo psihičan bilo pneumatičan, da je, drugim riječima, sav iscrpljen ili tjelesnošću ili duševnošću ili opet duhovnošću, ne da li se dakle između ostalog ni pretpostaviti, da bi samo i sav bio »duša« ili takve neke vrste, ne bi se opet s druge strane mogao ni shvatiti u svojoj bistvenosti i punoći, ako se ne smatra ipak, kako bi se smjelo slikovito kazati, sav duhovnošću natopljenim. Kako naimeduševnost nije prostorna, ne može ni biti mjesno ograničena.

Koliko se god dakle višeslojna konstitucija one konkretizacije zazbiljnosti, koja se može nazvati »svijetom«, ne da shvatiti ni mimo plastične građe, što kao nosilac neki omogućuje očitovanje inteligibilnoga sloja, koji »svijetu« daje razmjernu stabilnost, toliko tome svijetu po duševnosti, koja kao oseban njegov sloj unosi u nj vremenitost, pokret i mijenu, pripadaju datosti, mimo kojih se on ne bi dao ni cjelovito ni smislovito prozreti, a koje ga ispunjavaju sadržinom, što se dostaje određenja upravo po tome, što baš u duševnosti, kojoj je svojstven dinamični procesualni značaj, valja nazreti vremenotvorni elemenat zazbiljnosti. Prema tome će »svijet«, koliko je i duševno usidren, obuhvatati sve vremenske aspekte. Sadržavat će tako »bivše«, što je bilo, što je prošlo, a ipak snagom svijesti, snagom procesa svjesnosti traje kao pamćeno; sadržavat će u tome vidu kako »povijesno bitisanje«, određenu skupnost pamćenju ljudskom sačuvane prošlosti, tako i dane predoblike aktualna

stvaranja kulturnih dobara. Ne će pak za »svijet« pored prošlosti biti od manjega značenja ni sadašnjost: neposredno znana datost, upravo nazočno, aktualno življeno, »doživljeno« kao upravo stvarano, djelovanje, a i patnja. A tome će se na posljertku pridružiti i ono, što može da bude, što je čovjeku suđeno ili što mu je zadano, vizija budućega, na koje smjera ili prema kojemu se zna upravljati neka aktualna ljudska namjera.

Činjenica, da je tako svijet u različitim pravcima vremenski žigosan, nosi i svoju konsekvenciju. Već otud naime, da je »svijet« u jednome smjeru određen »prošlošću«, biva vidljivim, da svi svjetovi ne mogu biti jednaki. S tokom i istjecanjem vremena »raste«, moglo bi se reći, i ono, što se nadaje kao »prošlo«, a to znači, da se povećavajući se ili šireći, ako ne možda u određenim nekim pojedinostima, ali ipak u svojoj cjelini stvarno i mijenja. Različiti svjetovi imaju, drugim riječima, prema eposi, kojoj pripadaju i koju i tvore, sačinjavaju, karakteriziraju, određuju, nužno i različitu prošlost, pa zbog toga ne mogu biti ni značiti jedan isti svijet.

I više još: svijet nije dan i ne očituje se samo kao nešto, što bi naprosto u prošlosti bilo stvoreno i takvo nepromijenjeno trajalo. On se ne doživljava samo, nego se i živi i iživljava, pa nije samo nešto, što stoji i opstoji, što traje i ostaje, nego je neko djelovano i djelovno, pa djelovnošću i upućuje na budućnost. No i ta nije za sve moguće svjetove jednaka. I ona se naime, koliko nije samo neko željeno ili naslućivano, nego se ostvaruje prema određenim ciljevima, u stvari razvija i izgrađuje više ili manje primjereno, više ili manje uspješno prema i materijalnim i duševnim i duhovnim potrebama, koje i opet ne mogu svim svjetovima različitih epoha i prostranstva biti zajedničke.

Već sam će vremenski pomak, kako se vidi, čas, u kojemu se određen svijet ostvaruje, u kojemu ulazi u zbilju, uvjetovati osobitost i zasebnost svijeta. A isticat će se ta zasebnost to jače, što se bolje uvidi, da ni slojevi svijeta, koliko nose različito vremenski obilježenu sadržinu, kako dakle naznačuju bilo »prošlo« bilo »sadašnje« bilo »buduće«, ne stoje i ne mogu u svih svjetova stajati u istom ili jednakom odnosu. I kolikogod moglo biti i duševne i duhovne neke povezanosti između određenih svjetova, bilo po njihovoj istovremenosti bilo po nekom kontinuitetu njihove vremenski

uvjetovane izmjene, kolikogod ta moguća povezanost i mogla jamčiti razmjerno jedinstvo određene kulture i određene epohe, ipak ne može izmijeniti okolnost, prema kojoj se zazbiljnost i očituje i uviđa kako kao »jedno« tako i kao »mnogo«.

Bila dakle možda zazbiljnost u svojoj jednosti, a to može da znači i jednostrano uočena prema svome statičkome momentu, na neki način teorijski jedinstveno, pod jednim vidom i uočljiva, ipak se ona s obzirom na svoju mnogolikost, koliko se hoće prozreti s obzirom i na svoj dinamički momenat, ne da naprosto obuhvatiti u krutoj jednoličnosti, s ograničena jednog stajališta ili u okviru ustaljena nekog istog oštro određena, stalnih spoznajnih svrha radi i njima primjereno ograđena pojmovna sustava. Niti je uviđanju ljudskome dano, da prodre do kraja neke prošlosti, kojom se sved iskazuje tek jedna između upravljenosti, jedan između smjerova dane mnogolikosti, niti je ljudsko pamćenje toliko moćno, da bi svjestitom moglo sačuvati svu tu mnogolikost, pa da je baš i mogla biti čudom nekim sva i sa svim svojim pojedinostima sukcesivno zahvaćivana sviješću, kojoj je naposljetku ipak dosuđena uskoća, koja se ne da prevladati. Jednako pak nema ni mogućnosti, da bi čovjek, koliko i bio razbuđen, prodro u budućnost, koja će se ispunjati nicanjem još tako umnim i vještim računima nezahvatnih elemenata, nepredvidljivih događaja, u budućnost, koja će ustrajati rađanjem sved novih »svjetova«, koji se u svojoj konkretnosti ne daju ni naslutiti.

Tako je čovjekov svijet, kolikogod i bio neizmjerljiv, u stvari ipak sitan. I nije on u jednome samo smjeru ograđen. Stoga će pred tom ograđenosti morati da zastane ljudski um, koliko se daje na to, da zazbiljnost eksplicira i bistveno odredi. Ne može nikoji naučni teorem da tu ogradu preskoči. A tako ne će ni filosof moći da preskoči sebe. Trebat će se i on pomiriti s nužnošću, koja ni filosofiji, koliko hoće, pa i treba da bude slobodna od protivurječja, ne dopušta više od zrenja i eksplikacije određena svijeta, kojemu pripada čovjek filosof i sama njegova filosofija kao sinoptički sklop teorema.

Ne znači međutim istaknuta okolnost, prema kojoj je ljudsko spoznavanje vezano na određen svoj svijet i ograđeno njime, da bi spoznaja bila ujedno i nesposobna za izvršavanje svoga poziva i ispunjenje svoje svrhe da bi, još gore, morala svagda i svuda zavr-

šavati fikcijama, nemoćna i nesposobna za namijenjenu joj zadaću. Baš naprotiv.

Ne traži li se od spoznaje uopće, a od filosofije kao zasebna spoznajna sustava napose rješavanje nemogućega zadatka, da iznese takve neke istinite sudove, kojih bi se smisao protezao na neku skroz neodređenu beskrvnu zazbiljnost lišenu sasvim sveg odnosa s nekim bilo kojim i bilo kakvim svojim konkretnim svijetom, ne očekuje li se od spoznavanja postizavanje takva nekog nedostižnog, no ujedno i suvišnjeg cilja, tad se može i shvatiti, da spoznajni uvid, koliko mu se smisao povezuje sa »svijetom«, na koji se uistinu jedino i može protezati, ne će nipošto biti isprazna fikcija, pusto ništa. Bit će doduše prirodno teškoća, gdješto i nesavladivih, da se koji riječju ili pismom fiksirani spoznajni uvid ili i koji sustavni njihov sklop razumije, da se pripadno značenje primjereno odredi i tumači ili da se možda uopće uoči, koliko bi pripadao »svijetu« koji nije naš. Da se nekom tuđem izrijeku prida s kongenijalnim uviđanjem, kakvo će za to bezuvjetno biti potrebno, doista značenje i smisao, što ih po riječima i kao sveza riječi uistinu ima da nosi, očituje i priopći, za to treba bez sumnje bar djelomične neke mogućnosti, da se izravno zahvate bitni elementi svijeta i dinamički im odnosi, a to će reći ujedno i epohalno uvjetovana kultura, na koje se izrijek i sud vezuju i kojima sa svojim smislom, pa tako i svojom »istinom« stvarno pripadaju.

Spoznaja u onome, što u granicama razumne svrhe obećaje, nije nemoguća, što znači, da je i zahvaćanje istine moguće. Kako se međutim ne da ni sve, što bi moglo biti znano, doznati, tako se tek ne da spoznati sve ni pod svom i svakom okolnosti. Istina nije skrivena, kolikogod i ne bilo gdje lako doprijeti do nje, ali riječi su mnogoznačne i upotreba im je raznolika i nejednako pronicljiva. Tu nailazi nastojanje oko razumijevanja gdje kad na nepremostive teškoće. Nesigurno je iz tuđih riječi, ako bi to bile možda još i riječi neke prošle epohe ili daleke strane kulture, riječi, kojima se služi nepoznata neka duhovna zajednica, izljuštiti i doista prozreti ili pače, kako bi se smjelo dodati, proosjećati upravo istinsko određeno značenje, iz tuđih takvih rečenica pravi smisao, koji im je iskonski bio namijenjen i koji bi se potpuno slagao s istinskom izvornom njihovom smislovitošću.

Iako nema sumnje, da čovjek, pa bio on još toliki učenjak, znalac, filosof, može pasti u zabludu, ipak većina kontroverza između različitih filosofema stoji naposljetku do nerazumijevanja i nespozumakaka. No upravo te je najteže, a gdje kad i nemoguće prozreti i razmrsiti. Gdje gdje ne pomažu tu ni distancije i perspektive stoljećâ. Ta kako da uostalom svjetovi, koji su aktualni za davno prošlih vremena, koji su se konstituirali na skroz različitim mogućnostima života u okviru i prirode i društva, rasli i bujali po drukčijoj konstituciji duševno-duhovne čovječje egzistencije, ustrajali na osnovu društvenih odnosa, društvene i kulturne svijesti, što ih unatoč svim mnogo kojekakvim pomagalicama ne možemo više izravno ni doista cjelovito, a tako ni potrebnom dosljednošću primjereno dokučiti, kako da onakvi udaljeni od nas i ispred naših očiju nekako zamagljeni svjetovi traže ili uvjetuju jednaku udezbu i isti način teorijske eksplikacije i da dadu građu i strukturu filosofiji u smislu neke istovrsnosti u istim odnosima i jednakom razmjeru kao recimo, današnji naš rođeni svijet, u kojemu živimo i koji živi po nama, kojemu pripadamo sami, kao što je on i naš, koji u neku ruku i jest upravo »mi« sa svime, što omogućuje i izaziva u nas takvu neku i svijest svijeta i svjetsku svijest?! Štaviše, sam naš isti svijet, kako obuhvaća napose kao svijet kulture mnoštvo i mnogolikost jastava, ne ulazi svuda ni u svakome slučaju po istim elementima, po jednakim predmetnostima i na isti način usmjerenim funkcijama u krug mogućih eksplikacija, pa i ne vode do istih uviđaja, predmniva i teorema. I nijesu nipošto uvijek zablude po srijedi. Do razmimoilaženja i razdora može i zna da vodi raznolika upravljenost prema neizmjerne mnoštvu i nepreglednoj mnogolikosti mogućih datosti, pa i nemogućnost da se prozre u priprostu zahvatu posljednja cjelina. Jer kao što krvno tjelešce neko, sve kad bi imalo još toliko budnu, zahvatnu i prodornu svijest, izvrgavajući svoje funkcije ne može da organizam, kojemu služi, sav ogleda, ne smijući naprosto izaći iz njega te ga bilo kako okruniti, tako nije dano ni ljudskoj svijesti okovanoj jastvom, što ga sama ostvaruje, da se dostane jednostavnim nekim prodorom izravno cjeline svijeta ni sličnim priopćivim uzmahom dovine iznadmnoštvena osnova jedinstva zazbiljnosti, ne mogući ipak najednom samu sebe svu premašati, što bi značilo i u jednome naletu obuhvatiti sve, pa i neispunjeno, neosvješteno još

svoje trajanje, koliko tkogod inače i htio dopustiti, da bi umom i maštom možda i sve ostalo osim same sebe čitave mogla zaobići i znala s jedinstvena gledišta prozreti.

4.

Ostvaruju li se zazbiljnosti i oživljuju li joj različiti »svjetovi«, a čovjek se svojim životom, i voljnim i čuvstvenim i misaonim, prostorno i vremenski ograđen, razbuđuje i očituje samo u jednome između njih, ne će zacijelo moći izazvati čuđenje činjenica, da se određenju, koje bi imalo omogućiti razumijevanje bilo kojega, bilo kakva svijeta, isprečuju mnogovrsne teškoće. Napose će teškoće u tome pravcu izvirati otud, što nikakav filosofem, koliko bi imao u sintezi eksplicirati bitak i bivanje svijeta, ne može sam pripadati svim svjetovima. I filozofička se misao kreće u sklopu svojega nekog svijeta, pa će iz njegova upravo kruga morati da proizađu i stajalište i sredstva proziranja i uviđanja, i nesamo koliko se tiče istoga tog svijeta, nego i stranih, i bivših, povijesnome nekom prošlom razdoblju pripadnih svjetova, i sadašnjih, više ili manje prostorno odijeljenih, tuđih. A rastu još te teškoće, uzme li se u račun, da jednako postojanje svjetova još ne mora značiti, da bi im i vrijednost ili vrijednosna sadržina morala značajem i značenjem biti jednaka.

Koliko se dakle ova ili ona neka određena filozofija dala na to, da prodre u bitnost bilo kojeg između svjetova, ona ne će moći zatajiti pripadnost ovom ili onom nekom određenom svijetu niti zanjekati nužnu vezanost na nj. S tim u vezi ne valja pak smetnuti s uma, da će htjetu neku takvu eksplikaciju cjeline svijeta, raščlambu njegove strukture ili interpretaciju pogledom na koje njegovo područje moći ona stvarno provesti tek s određena poprišta svoga – neposredno življenoga – svijeta i samo prema datostima i činocima, što se sa cjelinom ili određenim pojedinostima njezina svijeta mogu dovesti u bilo kako već usmislenu vezu. Jer istinsko dubinsko, bistveno shvaćanje svijeta stoji na posljetku do mogućnosti, da se ne zahvati samo misaono, što znači i nesupstancijalno ili neegzistencijalno, u neku dakle ruku, koliko i bilo možda temeljito, ipak površinski, s izvanjštine, već da se u nj prodre nekako do jezgre, to jest, drugom riječju, doživljajno. No koliko se god ukazuje to donekle mogućim,

ipak je i spoznajni odnos prema tuđem svijetu drukčiji negoli prema rođenome. Općenito bi se stoga i dalo kazati, da nam se tuđi svjetovi prikazuju kao manje više posredovana slika svijeta, a naš nam se nadaje neposredno kao doživljaj svijeta. Ipak će i pored te razlike biti postupak eksplikacije tu i tamo sličan, i baš zbog toga, što ne može nego polaziti sved s razine jednog istog aktualnog svijeta.

Hoće li se doći nekako do razumijevanja određena svijeta odnosno stalna životnog njegova područja, valjat će bez sumnje upoznati strukturu njegovu kako s obzirom na društvene odnose, u koje ulaze ljudi, što žive, izivljavaju i doživljavaju taj neki svijet, tako i pogledom na napose zajedničke sadržine i općene načine i mišljenja i zrenja tih pojedinaca. Znači to, drugim riječima, moći prozreti kako duševna očitovanja, koja unose pokret u svijet te utječu na stalno njegovo izgrađivanje, tako i osnovne duhovne likove i značajne takve objektivacije, u kojima se ogledaju dani vidici, zadane svrhe i htjeti ciljevi, što otkrivaju bitni interes čovjekov i karakterističnu usmjerenost u bivanju njegova svijeta.

Doista se je sved iznova dao stvaralački i misaoni čovjek na to, da u tome vidu zadre u bitnost svijeta, u prvome redu dakako svojega, iako je znao i prečesto činiti to u uvjerenju, da se spušta na dno sve zazbiljnosti i svih njezinih svjetova. K tome je cilju imalo bez sumnje napose voditi i sved iznova pokušano osvjetljivanje sastava kategorijalnog osnova svijeta, jedan između najosnovnijih, a i najtežih zadataka, pred koji se u svakoj eposi ljudske kulture stavlja filozofija, da ga opet i opet rješava s početka. Radi se tu o najopćenitijem svjesnom snalaženju u teško preglednoj mnogolikosti prirodnih i kulturnih, subjektivnih i objektivnih datosti, među koje je čovjek upravo nekako bačen, a koje ga, hoće li da doista živi životom ljudskim, bez prestanka sile, da usred njihova tu nesuvisla tamo i oprečna između sebe mnoštva nađe jedinstvo i gradi sklad svojega svijeta. I u tome je vidu jedan i ne najnezatniji zahvat u rješavanju toga zadatka filozofički pokušaj, da se razotkrije i odredi ona neka najšira pojmovna mreža, u koju se nekako hvataju datosti, što iskrsavaju ispred svijesti epohe i nadaju se svijesti svijeta, pa da se pogledom na to odlučni pojmovi u svojoj funkciji odrede i u međusobnome svom odnosu i svojoj suvislosti osvjetle. Koliko se god međutim filozofičko umovanje na tome području svog

istraživanja i trudilo i koliko god i prešlo na dalja, možda i krajnje moguća raščlanjivanja, izvođenja i razlaganja u tome pravcu, ipak ono, dok se kreće na tlu čisto znanstvenih udezbi i nastupa u smislu filozofije kao znanosti, zastaje nužno u samoj upravo sferi statičkih elemenata zbilje i crta u bitnosti statičku sliku svijeta, kao što su na statiku svedeni i pojmovi, kojima će se pri tome služiti. Pa izveo se na sam taj način u zatvorenu takvu krugu i čitav sustav filozofički, ne će ni on takav dostajati i zatajiti će, gdje će trebati evocirati poticaje i snage subjektiviteta, kakav se svuda i svagda bilo kako već razbuđuje i razvija u svijetu, i gdje će se konkretnu uvidu za volju htjeti predočiti zbilja u njenoj izvornoj dinamičnosti i neposrednoj živosti. I doista je u tu i takvu svrhu znala također pored sve svoje znanstveno još tako potkrijepljene sadržine nastupiti filozofija kao umjetnost.

Vidljivom biva ta okolnost – da se to uzgred kratko nabaci – već ondje, gdje filozofički pogled silazi po nuždi do neposrednoga doživljavanja, da bi se na nj mogao pozvati, gdje bi se sam misaoni izvod gubio u besciljnoj apstrakciji. Isto je tako to uočljivo i ondje, gdje se filozofičko nastojanje oslanja na izravno zrenje, a i tamo, gdje prilazi područjima naslutnoga znanja, prodira do supraracionalnih vidova te se upire na njih napose pri potrebi stvaranja krajnjih, široko zahvatnih i dubinski usvijetljenih sinteza. Hoće li se u tim i sličnim slučajevima filozof dostati razmjerne neke punoće izraza i poželjne razumljivosti prikaza, bit će, tome primjereno, i pored svega strogog pojmovnog temelja misaona mu zdanja prisiljen uteći se kako otkrivalačkoj i izumilačkoj, svrhom usmjerenoj, tako i vrijednosno vezanoj stvaralačkoj mašti te se služiti slikom, poredbom, simbolom i naročitom, u pravom upravo smislu umjetnički koncipiranom kompozicijom svojeg izlaganja.

Nema sumnje, da se taj ili onaj filozofem može i jednostrano izraziti ili izgraditi u vidu istaknutih mogućnosti. Možda će takva jednostranost u ovom ili onom slučaju biti i uvjetovana nekom unutrašnjom nuždom. Ipak će na tome duhovnom tlu tek objestran zahvat datosti i problematike zazbiljna svijeta moći u mogućoj uporednosti i određenoj međusobnoj usklađenosti učiniti slobodnim približno primjeren prilaz k pronicanju dohvatnih filozofičkome zrenju i rasuđivanju i statičkih i dinamičkih činilaca i veličina

»svijeta«, a i razmjerno dovoljno prodornu razumijevanju žive, nesustalim zbivanjem obilježene, pa i sudbonosnim događanjem žigosane njegove zazbiljnosti. Treba li naime »svijet« doista zahvatiti koliko u dubini njegova bitka, toliko u svoj punoći aktualna postojanja, valjat će dinamičke porive, kako nalaze svoje mjesto u okviru određene svjetske strukture, moći i proosjetiti u njihovoj živosti i razbuđenosti, morat će se, drugim riječima, i duševna zbivanja, bez kojih se nikakav zbiljski svijet ne da zamisliti, moći nekako zahvatiti doživljajno, upravo u neposrednoj njihovoj izvornosti. Ne može bez sumnje s obzirom na filozofičku eksplikaciju »svijeta« dostajati samo utvrđivanje saveznosti statički zrele mnogolikosti članova, koji sačinjavaju određenu cjelinu, ili, kako bi se još dalo kazati, sklada ustaljena odnosa, postojane relacije unutar povezana mnoštva, što vodi do izlaganja »strukture«. Da se uzmogne stati pred punoću »svijeta«, treba prozreti i njegovu konstituciju, koja se ogleda u načinu, na koji se u organskom jedinstvu očituje međusobna napetost pripadnih članova, koliko se dostaju značenja po svojoj dinamičnosti. Ni put ni cilj isključivo znanstvena postupka, znanstvena u najužem smislu riječi, ne vode međutim do onakva suživljavanja, kakvo je bezuvjetna pretpostavka rečena proziranja, koje bi moglo da prodre do same konstitucije neke datosti. Upravo to pak, čemu se tu znanstveni postupak može nekako dovinuti tek neizravno opisujući i redovno bez poželjne primjerenosti, postizava na izravan način, mogući izazvati primjeren doživljaj, prema svome bistvu umjetnost. A razumije se, da će to jednako moći govor umjetnosti ili, drugim riječima, način umjetničkoga prikazivanja i objavljivanja, koliko bi se njime prema svojim svrhama i potrebama pri svojim izlaganjima služila filozofija.

Istaknuta se okolnost nadaje stoga, što mogućnosti, koje su za razliku od onih znanstvenih dane umjetničkome stvaralaštvu, stoje do jednog između najznatnijih svojstava, do bitne upravo značajke umjetnosti, da iracionalnu sadržinu svijeta, kako se napose očituje kao subjektivna komponenta žive zbilje, kao nesustao duševni tok, uspijeva načinom svojstvena joj zahvaćanja i razotkrivanja nekako upravo reći ustavljati, objektivirati, upredmetiti i tako dići do neposredna određena svjesna doživljaja. Tako se pak posredstvom svojevrsta takva, kako bi se ujedno smjelo u toj vezi i istaknuti, upravo

estetskoga doživljaja pored mišljenja svijeta dade proniknuti i, što je pri tome jednako znatno, čini priopćivom datost podatna zrenju, čini, ukratko, objavljivim zor svijeta. Drugo je, dašto, pitanje, koliko će filozofičkome nastojanju biti moguće, da pogledom na aktualnu, nazočnu, življenu zbilju to neko mišljenje i zrenje svijeta prozre i odredi u njihovu jedinstvu, da ih zahvati i shvati u sintezi kao jedinstven doživljaj svijeta. Odgovor će na to imati svakako da dade pojedini filozofem i morat će se prepustiti njegovoj izgradnji. U vezi ovoga raspravljanja valja međutim skrenuti pažnju na uvid, koji se nadaje prema toku izlaganja, a na osnovu kojega izlazi, da je svijet, koliko se očituje po duhovnoj strukturi s jedne, a po duševnoj konstituciji s druge strane, od iskona pojava kako noetska tako i estetska.

Objavljuje li se u istaknutome vidu svijet na dvojak način, pa se tako – već prema području, na koje se interes i pogled proteže – jednako hoće u dva pravca i razaznavati i prikazivati, i to sredstvima znanosti i onima umjetnosti; ne znači to ipak, da bi odnos noetske i estetske svjetske sfere svuda i svagda morao biti jednak, da bi bio predodređen, natpovijestan, nepromjenljiv. Razviće raznovrsnih kultura dokazuje baš naprotiv, da i taj odnos može da bude raznolik, pa po toj raznolikosti i suodređuje bistvo različitih svjetova. Promjenljivost se pak rečena odnosa mora bez sumnje odražavati u kulturnim dobrima, kojima je svrha, da osvjetle pomenute svjetske sfere, pa će i sama ta dobra, u ovome slučaju znanost, umjetnost i filozofija, moći nešto da iskažu o razlici svjetova, kojima pripadaju i koje stvarno izlažu, ekspliciraju, ilustriraju. Gdje se naime sadržina tih kulturnih dobara mijenja, kako to tokom povijesnoga događanja doista biva, gdje se, kako je uobičajeno, može s nekim pravom govoriti o nekom »novome dobu«, »izmijenjenom vremenu« ili nekoj »drugoj eposi«, jer istaknuta dobra osvjetljavaju, svako na svoj način, druge predmetnosti i drukčije njihove odnose, tamo tu pojavu treba u posljednjem vidu svoditi na činjenicu, da je zazbiljnost života i življena zazbiljnost izmijenila svoje lice. Samo takav zaključak ne će stavljati u sumnju vrijednost i smisao intelektualne i estetske kulture, dok se temelji na pretpostavci, da se istaknuta dobra na bilo kakav već način uistinu mogu dostati zazbiljnosti i ravnati, a prema tome i mijenjati prema njoj, pa tako i ispunjati namjenu svoju i svrhu.

5.

Koliko se različita kulturna dobra uistinu u posljednjem vidu ovako onako ravnaju prema zazbiljnosti, što razložno valja pretpostaviti već zato, jer iz nje moraju izravno ili neizravno bez sumnje crpati elementarnu svoju građu, bez koje se ne bi ni mogla kao ta i takva dobra konstituirati ni u svojoj bistvenosti očitovati, koliko su u zazbiljnosti usidrena, toliko će zacijelo osvjetljavati odnosno određivati onaj upravo svijet, kojemu u okviru kulturna života sama pripadaju i kojemu duguju na posljetcu i opstojnost i smisao, što ga nose i izražavaju. Tako će se međutim u izvjesnim njihovim razlikama i prema njima odražavati svakako i različitost svjetova, napose koliko se ta dobra mogu kao duhovni objektiviteti u slijedu kulturnih epoha ogledati prema svom imanentnom smislu. Tek taj naime kao predmetnost u svojoj istovjetnosti zajamčuje onu oštru jednoznačnost utvrđenja, u kojoj valja vidjeti bezuvjetnu pretpostavku primjerenosti određenja, kojima se ima omogućiti razumijevanje »svijeta« u njegovoj osebnosti. Jer prema objektu, koji se izdvaja u takvu određenju iz okoline, da kao praktički upotrebljiva i primjenljiva »stvar« ostaje u tom smislu mnogoznačan, što mu se ne zna pridati jedinstven konačan smisao, već se takav, kakav jest, shvaća služnim i podatnim raznovrsnim svrhama, ne da se misliti ono, što se ovdje naziva »svijetom«.

Svijet nije naprosto skup »stvari«. Već činjenica, da i one kao takve moraju stajati u nekoj relaciji, bilo između sebe bilo prema nekom subjektu, kojemu nešto znače, jer bi inače »svijet« bio kaos i ne bi se dao misliti u određenom jedinstvu, a relacija nije i opet »stvar«, već mišljevin, bila ona i stvarno uvjetovana, sama ta činjenica upućuje na datosti, koje tako reći pored ili iznad stvari daju žig nekom »svijetu«. Uistinu se i hoće »stvari« kao građa neka dana i zadana volji i podvrgnuta, podatna ili otporna, njezinu cilju naći u svoj svojoj mnogoznačnosti kako koja u ovim i onim »svjetovima« i onkraj njihovih razlika. Ali praksi kao području volje uključena stvar u bitnosti je ukrštavalište mnogo kojekakvih različitih mogućnosti teorijskog određenja, kojih osnov za razliku od »stvari« pripada kategoriji »predmeta« i »predmetnosti«, kako bi se te određenosti dale naznačiti. I s toga se gledišta može ukazati na to, da se prema mnogoznačnim »stvarima« i povodom njih zahvaćaju u

vidu određenih svrha i ciljeva kao i prema određenu vrijednosnu stajalištu i različiti jednoznačni »predmeti«. A ti su upravo osnovi određenja one neke razmjerno jedinstvene zbilje, što se u određenom već smislu može upoznati kao »svijet«, koliko se očituje kao organičan sastav života i kulture. U toj se pak vezi može dodati, da će s obzirom na način naznačene povezanosti »stvari« i »predmeta« vrijediti i za odnos između »svjetova«, kako izviru iz zazbiljnosti, postavak: niti se mijenja sve niti ostaje sve pri starome. Zazbiljnost se u tome vidu ne da shvatiti ni odrediti jednostrano ni samim kategorijama statike ni onima dinamike, ni samim ustrajanjem ni samom mijenjom, ni samom supstancijalnošću ni samom aktualnošću. Njome se ne objavljuje ni sam bitak ni samo bivanje; ona se prikazuje i jednim i drugim. No u jedinstvu tih oprečnosti, prema udjelu njihovu – da se to nekako u slici iskaže – prema samome njihovu određenju i ulozi njihovoj u odnosu njihovu pri rađanju određena svijeta odredit će se i sam taj svijet u svojoj osebnosti, a time dakako i čovjek kao svijesno biće sa svojom peristazom, čime je u neku ruku predodređeno i mjesto njegovo u nuždi i slobodi životna mu toka.

S tako bi se izložena osnova dala slijediti podudaranja i razilaženja svjetova, koji se pojavljuju u zbivanju, što ga nazivamo povijesnim. Pred takvim mogućim zadatkom univerzalne povijesti ne stoji međutim ovo razmatranje. Ipak ne će biti nesvrhovito, ako se u užem njegovu okviru svrati pažnja na neke činjenice i okolnosti, o koje se može upirati izvedeni opći postavak.

Tako – primjera radi budi istaknuto – ne će biti teško uvidjeti, da se čovjek, koji je, uzmimo, okružen suvremenim tehničkim tekovinama te se služi industrijskim tvorbama, različitim strojevima i njima sličnim pomagalicama, nalazi usred skroz drukčije zbiljske – njegovu svijetu pripadne – okoline negoli, recimo, pripadnik industrijski netaknute, možda drevne lovačke ili opet mlađe poljodjelske kulture, kome su nepoznata suvremena sredstva života, a tako i suvremeni način produkcije, tome primjereni društveni odnosi i njima uvjetovani načini ljudskoga snalaženja. Može se pače apstrahirati tu od pitanja, radi li se pri tim razlikama o vremenskome razmaku ili i samo o prostornoj odijeljenosti s obzirom na situaciju i organizaciju života. I ako čovjek u jednom i drugom slučaju stoji

pred drugim i drukčijim konkretnim datostima, ne će biti naprosto moguće, da bi mu bilo mišljenje bilo vjerovanje bilo vrednovanje značilo i stvarno bilo u različitim takvim slučajevima jedno isto. Tako se i može reći, da između ostaloga i razlike filosofičkih, pa umjetničkih, pravnih i drugih tome sličnih koncepcija ne dolaze otud, što bi tvorci njihovi bili manje sposobni, manje vidoviti, manje znaoci, manje svjesni u ostvarivanju određenih vrednota od bilo kojih drugih možda kulturnih stvaralaca, nego štaviše zbog razlika u življenoj i doživljenoj zbilji. Tko se je našao pred drugom stvarnošću, a prema tome i drugim zadacima, drukčijom odgovornošću i, dosljedno tome, drugim problemima, naići će nužno i na druga i drukčija rješenja. I kako te razlike ne dotiču samo nebitnosti, nego pogađaju i jezgru života i kulture, zadiru u bitnost ljudske egzistencije, smije se predmnivati, da se tu radi upravo o različitim svjetovima, življenim i doživljenim, o svjetovima, koji jesu i bivaju, koji se u svojoj opstojnosti kako izgrađuju tako razgrađuju, koji istječu iz zazbiljnosti te je raznoliko prikazuju.

Kako se, koliko se govori o »svijetu«, radi kako o stvarnosti tako i o svijesti, radi prema tome svakako o svijetu ljudskome, pa u njegovu konstituciju i ulaze ljudski doživljaji, ukazivat će bez sumnje na različite svjetove i duhovni objektiviteti kao kulturne tvorbe pripadne jedinstvu ovakva ili onakva određena svijeta. Činit će to pored drugih kulturnih dobara izravno ili neizravno znanost, a napose umjetnička i filosofička djela.

Predaleko bi zavelo ovo razmatranje, a i nije neposredna njegova svrha, da ispita i razloži stvorena djela kulture s obzirom na bistvene razlike, o kojima je riječ. Ne će ipak biti nesvrhovito, ako se u toj vezi dotaknu uzgred sasvim kratko neke bar značajke, koje bi mogle bliže osvijetliti istaknute okolnosti. Pri tome će međutim valjati ovdje ostaviti zasad po strani pitanje, koje se odmah uporno nameće, pitanje, koliko je svjesnome pojedincu uopće moguće doista razumjeti tuđe svjetove, koliko god oni i bili također svjetovi ljudski, i koliko li može da u bitnosti shvati duhovne tvorbe, koje tim svjetovima pripadaju, pa naposljed i pitanje, prema kojim li će kriterijima utvrditi ispravnost toga nekog svog shvaćanja i mogućeg njihova interpretiranja i gdje tražiti odnosno naći jamstvo, da se uopće primjereno doživljavaju. Bilo to pitanje i bitno, ne stavlja

ono ipak u sumnju mogućnost, da se zapaze odlučne razlike između rečenih djela, koliko se uopće u epohalnoj svojoj uvjetovanosti i kulturnoj pripadnosti dadu upoznati.

Valja se primjera radi samo osvrnuti na neka najreprezentativnija pjesnička djela različita životna kruga, da se uvidi, kako se ne razlikuju samo po načinu prikazivanja, nego se upravo korjenito razilaze po iznesenim i objavljenim ljudskim doživljajima, koji bez sumnje pripadaju samoj jezgri ljudskoga svijeta, a taj bez njih zaci-jelo ne bi ni mogao biti ono, što jest.

Pretpostavimo na čas, da se nađu na okupu ljudi niknuli iz različito struktuirane ili konstituirane zbilje, kako su prikazani u nekim pjesničkim djelima, da se tako sastane čovjek soja i kova, recimo, Gilgameša (oko 2000 godina prije naše ere) s onakvima soja i kova Homerova Odiseja (9. stoljeće prije naše ere), Dantea »Božanske glume« (između 13. i 14. stoljeća naše ere) i Goetheova Fausta (između 18. i 19. stoljeća). Oni se ne bi razumjeli ni sporazumjeli, sve da govore i istim jezikom, iako se svaki između njih prikazuje kao čovjek putnik, što se probija do cilja, koji će ga vječno zadovoljiti i konačno smiriti. Pa ipak, koje li razlike i s obzirom na sam taj cilj i pogledom na bitne okolnosti i, što je odlučno, na duševne pobude, koje gone i vode čovjeka do njega.

Gilgameš traži u praoca vječni život, koji bi imao, čini se, biti nekakav izravan nastavak moćnosti dotadašnjega (prošla) njegova života. Odisej hoće pobjednički osvojiti blagotu ovozemskoga (u sadašnjici mu mogućeg) života. Dante se da voditi do blaženstva u vječnu životu transcendentne sfere. Faust se uzdiže do spasonosna trajna djelovna uzdizanja u beskonačnoj budućnosti. I ti se ciljevi takvi, kakvi jesu, ne daju nipošto svesti na neku istovjetnu razinu. I to manje, što do tih različitih između sebe ciljeva vode i skroz različiti putovi, a radi se tu o putu, koji znači život. Životni se put prikazuje simbolički u naznačenim djelima. A na tome putu biva upravo prema zbilji, kroz koju vodi, sve na svoj način obasjano, pa i sam je taj put i drukčiji negoli tamo. A prema različitim putovima sve se i događa drukčije i sve ima drugo značenje, nosi upravo drukčiji smisao. I ne prima samo drugo lice i obličje sve ono, što čovjek uživa i od samih zemaljskih stvari, ono u odnosu prema njemu upravo jest nešto drugo. Odlučan je »predmet«, u vidu kojega se

»stvar« dostaje određenja. Smjelo bi se to reći čak i za svakidašnji kruh. Tako će se Odisej služiti njime kao opravdanim zemaljskim svojim posjedom. Za Dantea međutim nije to zajamčen posjed, već dar božji udijeljen po milosti, s obzirom na koji čovjek ima da traži odnos prema transcendentnome, pa i hoće obaviti molitvu prije jela. Faust si pak tome nasuprot daje sve priskrbiti, pa bilo to i mračnim silama.

Moglo bi se možda nabaciti da je to literatura. Da, ali nije samo literatura. Ona svoju građu, pa bilo i najfantastičniju, prima i mora da crpe iz zbiljskih odnosa zbiljskoga života. Inače bi morala ostati nerazumljivo trabunjanje već i za čovjeka epohe, u kojoj i za koju je nastala. Nije ni slučajnost da je i pisana jezikom epohe, koji će biti poznat i do neke granice razumljiv čovjeku, na kojega se obraća. A riječi su i rečenice same značenjem, čuvstvenošću, obojenošću i smislom, što ga mogu izricati, usidrene u zbiljskome životu u kojemu imaju da služe, i uvjetovane određenom zbiljom, kojoj stvarno pripadaju. Ni one drugim riječima, ne mogu ispasti iz svojega svijeta. Stoga će i junaci pjesničkoga djela i opisana im sudbina, bili to ljudi, demoni ili bogovi, u bilo kojem izravnom ili neizravnom vidu, u iskonskom nekom ili simboličkom smislu upućivati na živu zazbiljnost i ta treba da bude posljedni putokaz k umjetničkoj tvorbi.

Tako će se i smjeti razložno pitati pogledom na pomenuta lica istaknutih djela različitih kulturnih epoha, gdje su još za te junake, gdje za svjetove u kojima i prema kojima žive, bitne dodirne točke. No bilo ili ne bilo takvih ne će se moći tvrditi, da onaj arhajski patrijarhalni svijet Homerov ili onaj feudalni, kako ga iznosi i osvjetljava Dante, ili i građanski humanistički faustovski nijesu nikad bili doista življeni ni doživljeni, da nijesu bili stvarnost, da nijesu pripadali zazbiljnosti. Kolikogod pak i bili nekad zazbiljni, ne može se poreći međusobna njihova različnost. Pa ako bi se i htjelo istaći, da se i u okviru mogućih svjetova, kako su po zazbiljnosnome svom sastavu sve to svjetovi svojevrsno ljudski, ponavljaju činioci ljudske sudbine, kao što se rađanje, nagnuća, bol i radost, patnja i užitak, briga i nada, rad i odmor, bolest i smrt, u čemu se općenito uzevši doista sve, što je čovjek i koliko je čovjek, opet i izjednačuje, ipak valja i tu – u skladu s već rečenim – primijetiti, zvučilo to možda i nešto

paradoksnu, da u zabiljnosti neko pretpostavljeno općeno isto iskrsava sveđ iznova u drukčijoj aktualnoj uzasebljenosti.

To uvidjeti ne će biti teško, poredi li se primjera radi određen etički postavak u svijetu arhajskome s prividno istovrsnim u okviru srednjovjekovnoga evropskog životnog kruga. Vratimo se u tu svrhu na čas djelima Homera i Dantea. Ukazat će se tako, da s obzirom na određeno događanje, određen čin, određenu pojavu može izvanjski, da se tako kaže, pričin izazvati možda na oko sličan dojam u više slučajeva, a da je svaki od njih u bistvu, u istini nešto drugo, naznačivala ih možda ista riječ, bili imenovani i istim imenom. Prividnost može možda biti ista (iako je i ta »istota« problematična), a da je u različitim slučajevima ono, što je pri tome istinski doživljeno, u svakome slučaju nešto u bitnosti drugo.

Prema Homerovu je epu povod trojanskome ratu ženina nevjera. I to zbog toga, što taj čin znači za onoga, koji ima da ga trpi, za muža, gubitak posjeda i povredu časti. Gubitak žene, pa bilo to i ropkinje, opravdava gnjev, kako to u epu odmah s početka pri gubitku Briseide pokazuje Ahil, koji i izaziva razdor. I Odisej čuva, vrativši se kući, ženu od moguće nevjere i ubijajući Penelopine prosee brani slavu i čast, dok si osigurava posjed domaćeg ognjišta. Tu i nalazi na posljertku svoju eudaimoniju. Pa ipak vrijedi u tome svijetu sav taj moral samo za bijedne smrtnike. Kako dokazuje prizor, gdje su se Ares i Afrodita našli u mreži Hefaistovoj, u bogova izaziva ženina nevjera samo homerovski smijeh. Za bogove, koji se pored svoje besmrtnosti zamišljaju tu inače ljudima u neku ruku ravnima, družu se s ljudima, pa i žive nekako kao oni, čak i s njihovim porocima, za te bogove vjernost i ljudska čast, ljudski moral i slava ne znače ništa. Homerovski bogovi stoje iznad ljudskih obećanja i obveza, koliko se i znadu poigrati ljudskom sudbinom. Stoga su i podijeljeni s obzirom na učešće u trojanskome ratu. Jedni pomažu Grke, drugi Trojance, i njihovo natjecanje nije više nego igra. To dolazi otud, što preljub ne smatraju uopće vrijednim, da se zbog njega ratuje. Drugi su motivi, koji ih čine sklonima, da se opredijele u ljudskoj borbi. A nije takav postavak bez značenja. Jer likovi bogova, smatrali se oni i samom tvorbom ljudske mašte, svakako su tumači zbiljskih odnosa između ljudi i smjernica njihova života. Stoga i njihov prikaz sa svim pogledima i shvaćanjima, što

im se pripisuju, ne valja smatrati proizvoljnim, slučajnim, nestvarnim. On ima svoj korijen u zbiljskim osnovima života, pa upravo stoga i može da opet i djeluje na taj život, koliko je s njim uklopljen u stalni svoj svijet.

U drugome takvu nekom svijetu taj bi prikaz mogao biti nezamisljiv, a takvima bi bila i uvjerenja, shvaćanja, životna smjerenja u skladu s njime iznesena. To pak stvarno i jest – da se vratimo na pređašnji primjer – već u svijetu Danteovu. U njegovu okviru preljub nije gubitak posjeda i časti, koji treba izravnati borbom i slavom, on je štaviše grijeh, Homerovu svijetu nepoznat, nešto u bezuvjetnu smislu nesamo nedopušteno nego upravo protivusvršno, protivno ljudskome pozivu i smislu života, on je upravo »smrtni« grijeh, a to znači po dušu smrtonosan, jer pogađa i razara specifično ljudsku egzistenciju u srči. I nije za to ni potreban sam pozitivni čin, dovoljna je namjera ili i sama želja, dostaje preljub u srcu, »u duhu«, pa da grijeh bude počinjen. Tako ta nevjera nije čin, koji bi se ticao samo bližnjega, on ima određeno značenje i u odnosu prema transcendentnome, jer povređuje ljudsku dušu i čini je nesposobnom da izvrši obvezu, koju s obzirom na to transcendentno ima po ljudskoj svojoj prirodi. Jer i Danteov svijet ima, kako je poznato, svoju božansku sferu, skroz drukčiju dakako, negoli je to u svijeta Homerova.

Tako se na primjeru da vidjeti, da već s obzirom na određen etički postavak, a to je samo jedan između mogućih životnih postavaka, može biti razlika, koje prodiru do srči ljudskih odnosa i pogađaju najdublje bistvo njihovo. U vidu danoga primjera može se dakle primijetiti, da preljub lijepe Jelene ne mijenja, ne obešćašćuje, ne uznemiruje onoga, koji ga čini. On naprotiv ponizuje onoga, koji mora da ga trpi. Nešto je drugo preljub Frančeske da Rimini. Taj poništava dostojanstvo duše, koja pada u njegovu mrežu. Tu nije odlučno, da time drugi trpi gubitak. I nema sumnje: gubitak posjeda, pa bila to i ljubav, bio to i dom, i, s druge strane, ništenje duševne (moralne) egzistencije dvije su heterogene stvarnosti, kojima je zajedničko tek ime »preljub« ili »nevjera«. Ipak i zajedničko ime kraj njihove neistovjetnosti upućuje na to, da svoju razliku ne ostvaruju tako reći u nekoj izoliranosti čina i njegova značenja, već po odnosima prema drugim činiocima života i prema načelima, koja za nj vrijede, koliko su, ukoliko, članovi osebna »svojega« svijeta.

Kad bi se, dašto, pored tih razlika i u njima radilo o istom odnosno jednakom čovjeku kao inokosnu nekom pojedincu, ne bi to bile razlike svjetova. No pri temeljnim je takvim razlikama, koje zadiru u samo bismo životne zazbiljnosti, sam čovjek kako kao psihički tako i kao socijalni subjekt ne samo drukčiji, nego upravo drugi, pa se tako pored sve istote »ljudskosti« u jednom i drugom slučaju i objavljuje drugi život i druga zbilja. Nije u takvoj vezi i takvim odnosima dovoljno reći: kultura se je čovjekova promijenila ili izmijenila. Izmijenio se je i čovjek. Neki u svakome smjeru dosljedno »isti« čovjek, kojemu bi se samo mijenjala kultura ili koji bi kao povijesno biće mogao mijenjati kulturu, kao što se mijenja odijelo, koje ne mijenja u određenu pravcu onoga, što ga nosi, u stvari je fikcija. Istinski, zbiljski čovjek u konkretnosti nije biće, koje bi se moglo odrediti izvan veza i povezanosti određena svijeta, izvan odnosa, po kojima se takav svijet tu ili tamo ostvaruje i očituje. Čovještvo se čovjeka objavljuje u ljudima raznolikim, koji se razlikuju i razilaze po svjetovima, kojima pripadaju i koji jednako pripadaju njima, iako to ne sprečava što baš u ovoj svezi ne valja nipošto gubiti s vida, da se i uporedo može zamišljati, kako u općenitosti svi oni podliježu, dašto, kako koji činocima i snagama neke opće ljudske životne sudbine, poređenju pristupnim ljudskim udesima, što ih kraj svih razlika neizbježno po samome ljudskom opstojanju, u ljudskome djelovanju i ljudskoj patnji pa i ljudskom zamiranju prema ljudskim pokretalima ljudski doživljavaju i ljudski proživljavaju. Kao što naime zazbiljnost uopće, tako nije ni ljudska, kako se opet ukazuje, cijelosno zahvatljiva izvan dijalektičkoga misaona stava.

Istaknute razlike čine međutim ujedno vidljivim, da pjesništvo prikazujući isječke života dira nekako i u bismo svijeta, kojemu i samo pripada. To se uostalom može kazati za sve umjetnosti, koliko svaka na svoj način razotkriva određenu pristupnu joj – iracionalnu – sadržinu zazbiljnosti. Općenito vodi pak ta mogućnost do osvjetljenja okolnosti, prema kojima se razlučuju svjetovi, jer se razlike, kako se tu očituju, ne mogu svoditi samo na različnost shvaćanja, već treba u njima napose vidjeti i različnost shvaćenoga. Kad naime te razlike ne bi imale nikakva objektivna osnova, morali bismo prihvatiti neodrživu pretpostavku, da umjetnost uopće ne objavljuje

nešto umjetničkome zoru dohvatno i doista priopćivo, već vodi do nečega, što nikad ne pokazuje istinsko lice, pa samo podražava slobodnu maštu, kojoj je tek do igre bez značenja, do tvorbi samovoljne svijesti, koja nijema nema nikome nešta stvarno da kaže. Daleko ispod zbiljskih svojih mogućnosti umjetnost ne bi prodirala ni u kakvu bismoštenost, bila bi lišena dubljega, ako ne štaviše i svakoga smisla.

6.

Kao što umjetnička djela prema različitim svjetovima, kojima pripadaju, mogu prikazati i objaviti određene datosti tih svojih svjetova, tako će slična mogućnost vrijediti primjereno svojevrsnoj predmetnosti i zadaći filosofije i za ispitivanja s njezina područja. Koliko filosofija hoće da bude spoznajom, uviđanjem i eksplikacijom zazbiljnosti, moći će ona to vjerodostojno i smislovito tek s osnova svijeta, u kojemu je filosof doživljajno i dosljedno tome spoznajno usidren. Tako u biti i razlažu različite svjetove različiti filosofi, koliko crpu doista s izvora zazbiljnosti, s kojom su životno srasli, i koliko su uistinu istinoljubivi, iskreni i do kraja svoji.

Bilo bi upravo tragično, kad bi to bilo drukčije. Kad bi svima filosofima, misliocima različitim duhovnih prostranstava i različitim epoha, izviđačima različitim životnih situacija, veza i obveza stajao pred očima jedan isti opći predmet ili isti sustav predmetnosti, i kad bi iste riječi nosile svagda i svuda isto značenje, a ne bi bile mnogoznačne, kao što to jesu, pa im se smisao ne bi u posljednjem vidu ravnao i morao ravnati prema stvarnim osebnim jezičnim relacijama, u koje ulaze, ne bi razmimoilaženje filosofičkih koncepcija i sustava moglo na poslijetku očitovati drugo negoli nemogućnost filosofičke spoznaje. A onda bi i svako filosofiranje bilo bezizlazno i bespredmetno. Ipak nije tako.

Različiti su filosofi suvremenici, sudionici i sustvaraoci različitim svjetova, koje, svaki prema naročitim okolnostima, zasebnim svojim mogućnostima, sposobnostima, nagnućima, interesima živi, doživljava i izivljava, pa ih takve bilo s obzirom na njihovo jedinstvo ili njihovu cjelinu ili koju njihovu razinu šire ili uže, dublje ili pliće, više ili manje kritički i spoznaje i izlaže. Tako i jesu bar veliki

i izvorni filosofi prema svijetu, na koji su bili upravljani, iznosili i obrazlagali različitu istinosnu sadržinu, ako pri tome i pored sve njihove stvaralačke veličine i spoznajne prodornosti valja dopustiti, da su i s obzirom na tu vezanost na rođeni svoj svijet mogli kao ljudski ograđena bića tu ili tamo i podleći kojoj zabludi. Ipak u naznačenom okviru takve zablude, u gdje kojemu slučaju neizbježne, u načelu ne mijenjaju ništa i one, sporadične, ne niječu mogućnost spoznavanja uopće ni onako shvaćena, zasebnim svijetom određena filozofičkoga napose.

Koliko i jest, dašto, živjeti u svijetu i doživljavati ga jedno, a prozreti ga i razumjeti njegovo bistvo i odnose, koji se njime nadaju, drugo, ipak je jedno s drugim u određenu vidu povezano već na osnovu toga, što se do filozofički produbljena spoznavanja i doista produhovljena razumijevanja ne može uzviti s obzirom na lične mogućnosti sputano, u doživljajnosti okrnjeno ljudsko biće po izoliranoj, iz mogućeg jedinstva lica (osobe) izdvojenoj, iz organske cjeline života istrgnutoj nekoj duševnoj funkciji, pa bila takva i samo mišljenje, već samo čovječja ličnost u čitavoj i jedinstvenoj svojoj bistvenoj punoći. A može se to nazreti već i otud, što se u filozofičkome spoznajnom stavu, kako bi u toku ovoga razlaganja već izloženo, dodiruju, prekrivaju, ukrštavaju u bitnosti poetski i estetski uvid. Filozofičko se shvaćanje odvaja od jednostrana spoznajna zahvata.

Koliko filozofičko zrenje i umovanje, izviđanje i dokučivanje hoće da bude put ne k parcijalnom, već k univerzalnom, ne k jednostranom, već k cijelosnom i cjelovitosnom nekom razumijevanju i koliko se u tome smislu radi o osvjetljenju određena svijeta, može se tu ponoviti, da će takav »svijet« u izvornosti moći eksplicirati stvaralački čin filozofičke sinopse, što proistječe iz istoga svijeta i tome svijetu pripadna i primjerena mu doživljavanja. Tek je tako i dana mogućnost i vjerojatnost, da svijet kao datost ne ide, da se to nekako u slici kaže, u raskorak s filozofijom, koja ga na svoj način prikazuje, koliko obadvoje duguje svoje postojanje istome određenom osnovu bitka.

Filozofija je dakle, koliko i bila obuhvatna, u svakome slučaju tumač stalna življena i doživljena, a u tome smislu zazbiljna i tako znanoga svijeta, pa se prema tome kao saznanje upravo u takvoj do-

življajnoj vezanosti i po njoj i očituje i, koliko je uistinu primjerena bitnoj svojoj svrsi i svojevrstnoj zadaći, prikazuje svagda prema bistvenoj svojoj namjeri u određenu jednoznačnu sklopu suvislih teorema. Gdje tako ne bi postupala, ne će biti ni zazbiljna, već samo izmišljena ili i izmaštana nazovifilozofija o nezazbiljnu, fingiranu svijetu. Tome nasuprot vrijedi međutim rečeni postupak i filozofički postavak i ondje, gdje se radi o osvjetljavanju tuđih svjetova, o utvrđivanju stranih kultura i tumačenju njihova misaonog blaga. Jer sve to biva aktualnim samo koliko može da valja kao prisvojiv u neku ruku elementat s obzirom na okvir svijeta filozofa, koji filozofira, i sve to »govori« živim govorom samo koliko tome filozofu doista i ima i zna nešto da »kaže«. Što je izvan toga, ili se bilo uopće bilo primjereno ne zapaža ili se u jezgri svojoj ne razumije.

Stoji li rečeno, dobiva spoznavanje tuđih nekih svjetova, a napose bivših, u prošlosti utopljenih, oseban značaj u povijesnoj izmjeni pokoljenja uvrženih u određen kulturni život. I podvrgnuto je takvo spoznavanje osebnim značajkama. Da bude svrhovito, mora naime, kako je upućeno na određene kulturne tvorbe kao izvore i moguće posrednike, pored njihova shvaćanja rekonstruirati i zbilju, na koju se takva duhovna dobra prema sadržini svojoj i pripadnom im smislu stvarno mogu protezati. Jer svako je takvo dobro niklo i moglo niknuti samo iz skupa stalnih odnosa, kojima na posljeticu duguje svoje značenje i svoj smisao. A tu se i isprečuju teškoće, jer ona je zbilja u stvari življeni svijet stranih, dalekih ili prošlih pokoljenja, ne naš.

7.

Ako se smisovitost filozofičke spoznaje – kao uostalom i bilo koje drukčije usmjerene – ne očituje tek u samoj razložnoj povezanosti sudova, koji se u njezinu okviru izriču, već stvarno i u odnosu spoznajna sklopa sustava prema zbilji, što je osvjetljava, imat će spoznaja nužno i po tu zbilju značenje, koje premaša samu moguću teorijsku eksplicaciju. Uistinu smislovitošću i nije naznačeno samo opravdanje stalna spoznajna izriječka, nego štaviše i priznanje prava uočena bića na bitak. Iako se kao vrhunska kategorija »smisao« ne da odrediti potpuno ni riječima ni pojmovima, može se ipak iskazati značajka, koja mu u neku ruku bar približno osvjetljava domet.

Kaže li se u bilo kojemu smjeru nečemu ili o nečemu, da ima smisla, potvrđuje se time opravdanost njegova opstojanja, upravo reći njegovo pravo da bude, što jest. Pita li se za smisao nečega, pita se u bitnosti za razložnost njegova bitka ili njegova opstanka. Potvrđi li se smisao nečemu, znači to ujedno sporazumnost s njegovom takvošću. Ili se opet potvrdom smisla izriče, da nešto smije biti ili ostati, kakovo jest, da može bivovati, kako bistvuje. A može to značiti i želju ili volju, da bude takvo, ili i mnijenje, da treba ili ima biti, opstojati, i to zbiljski, djelovno, utjecajno. U priznanju je smisla uključeno očekivanje, da bitak bistvuje u određenu smjeru, ili je opet s time povezana želja, da bi se određeno bistvo dostalo bitka. U značenju se smisla nadaje nekako jedinstvo bitka i bistva. Smije se doista reći: što se uviđa kao smislovito, smatra se da postoji s pravom. Smislovito ima pravo na bitak ili na ostvarenje. A to, kako se da razumjeti, zbog toga, što »smisao« ne upućuje samo na bitak ili i opstanak naprosto, nego štaviše na dobar, na vrijedan bitak. U bilo kojem već određenom smjeru pokriva »smisao« zbilju i vrijednost, potvrđuje se u »smislovitome« pripadnost određena bistva k bitku bića. Smisla naime ne mora imati samo misao, može ga imati ili ne imati i ljudski čin, ljudsko djelovanje, ocjenjivanje, stvaranje, djelo, na posljertku i život sam. Smislovito je, ukratko, tako sve, što može da opstoji i ustraje pred umom; smisao tako činjenici daje opravdanje.

Nema zacijelo zapreke, da se u tome vidu kako pogledom na nekadašnje ili strane filosofeme tako i na suvremene i bliske može pitati, što li ih opravdava odnosno koliko li je u njih smislovitosti, što im je smisao, koji ih je izdigao u život. Kako pak »svijet«, na koji se mogu protezati, nije samo noetska nego i estetska pojava, ne će to biti moguće tek na osnovu ispravna predznanja i pune mogućnosti shvaćanja, već će za to trebati i dovoljne sposobnosti intuitivna pronicanja, bez kojega uostalom ni pored sve misaone prodornosti ne će biti ostvarljiv jasniji pogled na danu ili zadanu neku zbilju, u povodu koje je neka filosofija nikla. Ipak, gdje bi uspjelo u naponu stvaralačke snage uskrisiti u organskoj povezanosti noetskoga zahvata i estetskoga zora svijet, na koji se filosofičko zrenje stvarno proteže i pogledom na koji je moguće, ne će možda uopće ni biti čudnovato, bude li se tome nekom svijetu primjeren filosofem mo-

gao činiti manje ili više plauzibilnim, pa i onda, ako bi u svjetlu kojega drugog, tuđeg mu ili i samoga našeg aktualnog svijeta ostao potpuno neprihvatljiv.

Može se tako doista s manje ili više uspjeha pitati pogledom na tuđi život i strani svijet, kakav li je bio ili kakav li jest. Bezizlazno bi međutim bilo tražiti svrh toga možda i način, kako bi se osmislio život ljudski prošlih epoha ili uopće datost tuđega, nikad izravno dostupna svijeta. Samo postaviti to pitanje značilo bi i uvidjeti samu bezrazložnost njegova rješavanja. Koliko bi mogla znanost do neke mjere razotkriti najopćenitije članove u strukturi tuđih svjetova i najopćenitiji način tuđega života, ne će ipak osvijetliti potpuno, u čemu smisao njihov i do čega uistinu stoji njihova smislovitost. Stoga se i ne treba čuditi, ako se kasnijim epohama ili drugim duhovnim prostorima mnogo koješta može činiti apstruznim, protivuvrijednim ili bezvrijednim, tamnim, što je bilo ili što jest ugrađeno u samu bistvenu jezgru tih svjetova i života. Bit će tu koješta primijećeno, što u nedostatku primjerenih pretpostavaka u bitnosti ostaje nespoznato. A vrijedit će to i za filosofije vezane na svjetove.

S obzirom na filosofičku eksplikaciju, kakva je moguća u okviru određena svijeta, valjat će u iznesenome vidu istaknuti, kako se ne da razložito predmnivati, da bi istina ili i bilo koja bistvena vrednota, dok je doista ono što jest, mogla sad zadržati sad gubiti svoju valjanost. Pod takvom bi pretpostavkom, kad bi bila opravdana, gubio život svu stalnost i sigurnost, a kulturno bi nastojanje moralo životariti bez svrhe i smisla. S obzirom se na promjene i izmjene sadržaja kulturnih dobara može stoga neprotivurječno tek pretpostavljati, da će istina i uopće vrednote u bilo kojemu njima stranom, neprimjerenom svijetu biti neaktualne, gdje naprosto ne bi bilo zbilje, na koju bi se njihovo očitovanje, njihov iskaz ili prikaz mogao protezati, ako bi se, drugim riječima, radilo o svijetu, u kojemu s bilo kojega razloga ne bi bila ili ne bi mogla biti nazočna stvarnost, o kojoj bi trebale vrijediti, ni svijest, za koju bi mogle valjati.

Ogleda li se filosofija s toga stajališta, ne će se nikako iskazati toliko nemoćnom, da ne bi mogla ispuniti svoju opću zadaću ni zasebne zadatke svojih disciplina, iako će to ispunjavanje biti nužno različito prema svijetu, u okviru kojega joj se i nameću određena izviđanja i pojedinačna ispitivanja. A u tome se vidu da međutim

štaviše utvrditi; i nesamo za spoznavanje, nego i za umjetnički prikaz ili i etičko djelovanje i lično samoostvarenje, kako ništa ne stoji tome na putu, da ono, što u jednome svijetu ne će možda biti spoznatljivo, prikazivo, ostvarljivo, bude to u okviru drugoga i drukčijega. Tako će napose i za filozofičku spoznaju vrijediti, da se u načelu ne mogu filozofičkome nastojanju kao takvu smislovito unaprijed određivati konačne neke granice, ako pojedini filozofemi i ne mogu, pa i ne moraju značiti saznanje i proziranje sve zazbiljnosti ni biti ključem svim njezinim tajnama. No kako se svjetovi izmjenjuju i čovjek epohe živi samo jedanput i u jednom i jedinom svome svijetu, ne će nikad biti ni filozofije, koja bi, bila ona još tako univerzalna i obuhvatila još toliko svoj neki određeni svijet, mogla osvijetliti i dosljedno eksplicirati svesvjetski i prema tome svezazbiljnosni totalitet. No ako to i ne može, ne gubi joj se time ipak smisao ni opravdanje. Jer takva neka spoznaja, koja bi nadilazila sve mogućnosti čovječje svijesti, nije joj prema pravome njezinu bistvu i središnjoj joj svrsi ni zadana.

Kad bi konačna neka sveobuhvatna filozofička spoznaja bila doista moguća, bio bi to i kraj svakome filozofičkome nastojanju, koje se i ne iscrpljuje u samome nekom golom utvrđivanju činjenica. No kako izmjeni i iskršavanju sved novih svjetova s nesustalim buđenjem sved nova života nema prestanka, tako nema nestanka ni njoj. Sa svakim novim svijetom i svakom novo nadošlom epohom nameću joj se i novi spoznajni i novi ocjenjivački i novi stvaralački zadaci i počinje njezin posao iznova. I to više, što krajnji njezini ciljevi znadu nadilaziti uži okvir same funkcije spoznavanja.

Unatoč shvaćanju, da je istina samosvršna vrednota, koje se očitost konstituirala na samim njezinim unutrašnjim osnovama, ne će biti zabranjeno pitati, čemu li u bitnosti spoznaja činjenica i uviđanje istine. Nema li spoznavanje i kad bi dospjelo do neke mete, kad je ostvarilo neposredni svoj cilj, možda i dalje neke svrhe? Čemu li se daje čovjek u potragu za istinom? Ostaje li pogledom na nju i mora li ostati skrštenih ruku, kad ju je utvrdio?

Posljeci se znanstvene spoznaje tehnički primjenjuju. I pored nesumnjive želje čovjekove da zadovolji svoju radoznalost i da nekako riješi zagonetke svijeta, koje ga začuđuju, nastoji on ipak oko otkrivanja bistva stvari i bistvenosti njihovih odnosa, kako bi

ih ujedno i podvrgao sebi i potrebama svog opstanka. U skrovitijoj ili očitijoj nadi, da će mu ovako ili onako pomoći u svladavanju životnih teškoća, daje se čovjek na teorijska ispitivanja i znanstvena istraživanja, ako primjena dobivenih pronalazaka i nije odmah ni u svakoj fazi iznalaženja ostvarljiva. A odatle se prirodno nadaje i blisko tome pitanje, nije li možda pored neposredna zadatka da se trudi oko spoznaje zazbiljnosti i moguća dalja svrha filozofiranja na posljetku također u nekoj primjeni postignutih uvida, u određenoj nekoj praksi.

Uistinu filozofija ne lebdi, kako se tu i tamo zna misliti, nipošto u nekoj ničijoj zemlji. Filozofiranje ne zastaje u pustoj igri misli. Ono pripada naprotiv među najsvjesnije kulturne funkcije i čvrsto je ukotvljeno u zazbiljnosti, u zbilji, u stvarnosti. Možda su najbje-lodaniji dokaz tome ne rijetki različite težine progoni filozofa.

Ako možda i ne će biti sasvim nemoguće, nije ipak ni jednostavno odrediti neku opću, jedinstvenu i obuhvatnu zadaću filozofije pored prvotna i osnovna zadana joj nastojanja oko spoznaje zazbiljna njezina svijeta. Kako od epohe do epohe izživjavajući se i izgrađujući iskršavaju različiti svjetovi, tako će i filozofija s obzirom na poticaje, koje zna davati životnoj praksi, imati u različitim epohama i u okviru različitih svjetova i različite funkcije. Ona će se na različit način opravdavati ispunjavajući u različitim mogućnostima i prohtjevima životna ostvarenja različite praznine iznalazeći, utvrđujući i preporučujući napose načela, prema kojima bi se vjerojatno dalo izbjeći nekim nedostacima u bistvenoj izgradnji svijeta i bitnim nekim tegobama u očovječavanju života. Tako se konkretni sadržaj filozofije znade mijenjati. Jučer je mogao biti drukčiji, negoli je danas. Ne da se prema tome općenito ni konačno odrediti sadržina, na koju bi filozofičko nastojanje imalo biti usmjereno. Bit će to i za pojedini slučaj tek približno moguće i stajat će to do aktualnosti svijeta, koji se živi i doživljava te se s ovog ili onog razloga prihvaća u uvjerenju, da ima u njega i za njegovo ostvarenje opravdanja. Radi se sved o uozbiljavanju i oživljavanju svijeta, o kojemu se da predmnivati, da će se u njemu na posljetku moći osmisliti ljudski opstanak. I može se tako nadovezati, da će po osnovi općenita spoznajnog zadatka filozofije biti njezin poziv, a time i njezino pravo, da od epohe do epohe, od svijeta do svijeta razotkrije, izne-

se i tumači u bitnosti moguće osnove razložna života i smislovita svijeta. Prema dominantnim će smjerenjima na području kulture i aktualnim potrebama bitno čovječnoga života biti i pretežito upravljena prema ovim ili onim specifičnim joj problemima te će jednako prema njima odrediti i izlazišta svojih disciplina. I s obzirom će na različita područja pripadna joj ispitivanja postavljati pitanje smisla i smislovitosti opominjući čovjeka da pođe određenim putovima svoga djelovanja i stvaranja.

Različitih će se područja kulturna života dotaći filosofija u tome pravcu. Tako će filosofija biti i ne rijetka uzvanica, koja će tu ili tamo preporučivati istraživaocu, da se obazre na određene – možda i nove – opće metode rada, koje mu razložno može predlagati i koje s obzirom na različite svjetove za nj pronalazi, treba li da naučno ispitivanje i izviđanje u nastojanju oko aktualnih istina bude i uspješno i smislovito. I doista, različiti načini ili obrasci mišljenja čine, kako je poznato iz povijesti znanstvena naučanja i filosofije, za različitim epoha određene izvode i zaključke na pojedinim područjima duhovne kulture stvarno uvjerljivima. A slično se filosofija vlada doista i u drugom kojem pravcu. Iznosit će tako pri kraju svojih napora i načela, za koja bi se dalo misliti, da bi život prema njima proveden mogao osmisliti međusobne odnose ljudi i činiti zajednički njihov život vrednijim. Treba li primjerice osmisliti umjetničko ili opet odgajalačko stvaranje, htjet će filosof i tu izvidjeti, po čemu li se umjetničko djelo ili odgajalačko djelovanje dostaje svojevrsna svog smisla. I filosofija će, koja u svome poslu ide do kraja, dospjeti neizbježno do pitanja smislovite organizacije svega života u svim njegovim pravcima i očitovanjima, do pitanja, kako li se ostvaruje i kako li bi ga trebalo usidriti, da bi, koliko je moguće, bio ispunjen smislom. I ne moraju se pri tome uvijek tražiti i iznositi zahtjevi i norme. I tamo naime, gdje bi se filosofija zadovoljila prema prilikama i samim opisivanjem činjenica i činjenična stanja, naznačuje i obilježava time i određeno neko iskustvo i puti izravno ili neizravno na uviđanje, koje možda i ne jamči, no ipak omogućuje u manjoj ili većoj mjeri predviđanje i time svjesnije neko usmjeravanje života i njemu uključenih nastojanja. A razumije se, da će filosofija sve te svoje pobude i poticaje činiti aktualnima prema mogućnostima svojega svijeta, jer što za jedan svijet i u njegovu okviru može da bude smislovito, ne treba to biti za drugi.

Ne može biti i ne da se misliti drukčije, ako stoji, da se vrijeme i prostor, epohe i prostranstva ne ispunjaju niti mogu ispunjati jednim jednim ljudskim svijetom i dok je zazbiljnost pored sve svoje jednote u mogućem svom očitovanju i mnogolika, a i sam pojedini neki između svjetova opet ne ustraje stalno u bezuvjetnoj samoći i odijeljenosti od svih drugih, već ima za nj mogućnosti ovakva ili onakva dodirivanja ili i ukrštavanja s bilo kojim drugim. Kolikogod stoga filosof i mogao eksplicirati određen svijet, ne će ipak nikoja filosofija moći zahvatiti ni sve bilo stalne bilo promjenljive odnose takva svijeta prema drugim svjetovima, i to manje, što pri onakvu dodiru sadržaj jednoga svijeta prelazeći s bilo kojega razloga u drugi zna potpuno izmijeniti značenje, vrijednost i smisao. Najjasnije se to očituje, kad mišljenja ili uvjerenja urasla u jedinstvo nekog svijeta zastavši u novo nadošloj eposi znače najednom u okviru novoga svijeta predrasude i praznovjerje. Pa kako svrh toga svjetovi ljudski nijesu ni u svim smjerovima gotove veličine, nego se prema realnim potrebama i idealnim prohtjevima života nesustalo izgrađuju, ostaje i spoznaja njihova u krajnjem vidu ipak negotova, dok se pri posljednjim pitanjima, ako se uopće postavljaju, mora zadovoljiti slutnjama. Tako se i problematika i zazbiljnosti i svijeta nikad ne iscrpljuje.

Iznesene su okolnosti od odlučna značenja po filozofa i njegovu filosofiju. Prema njima će se upravo izgrađivati bistveni postavak filosofova, na njima temeljiti značaj i doseg utvrđenja i izjava filosofije. U povodu tih okolnosti biva vidljivo, da su osvjetljenja filosofije u stvari mogućnost, pa bile to i najuvjerljivije vjerojatnosti. Nikad međutim ne mogu biti bezuvjetne konačne dogme, izvan kojih ne bi mogle biti i drukčije aktualne istine. Upravo je značajno po istinski shvaćenu filosofiju, da su njezini postavci i zaključci otvoreni razgovoru, dijalogu. I u tome se vidu može filosofija, koja to ime zaslužuje, smatrati »dijalektičnom«, pa stoga i jest filosof, koji se odvaja od »sofista« u lošem smislu te riječi, sved ponukan i spreman da vodi računa o mnoštvu mogućnosti, da pored svojih viđenja i razloga nestrasno i nepristrano nastoji shvatiti i razumjeti i drukčija viđenja i iznošenje protivurazloga, kolikogod ga možda pogledom na njegov osnovni filozofički postavak i ne bi mogli razuvjeriti. Filosof, koji je shvatio svoj suvremeno aktualni poziv, iznosi svoja otkrića na slobodno uvažavanje, on predlaže, preporuča, ali ne zapovijeda,

ne sili. On ne nosi svijetu skrbništvo, već poziv na čovjekovo samostvarenje u slobodi, koju traži i za svoje nastojanje i stvaranje, koju treba, da bi mogao izvršiti svoj poziv. On nije fanatik i ne pretvara svoj nauk u nesnošljivu religiju, koja ne podnosi ponovljena ispitivanja izvora i sadržaja svoje »objave«, te ne izdaje tako filosofiju u samome njezinu bistvu i ne prestaje biti filosofom, koji dopušta, da i najkonačnija rješenja i opet budu problemom. Jer gdje se god filosofija, bila kakva bila, nastoji nametnuti silom, čini u stvari čovjeka robom onoga, koji mu je nameće, mjesto da ga, kako joj je istinski poziv i prava zadaća, pomogne u duhovnome njegovu usponu i uzrastu njegove ličnosti. Tako može, dašto, biti i nedaćom čovjeku, domognu li se filosofije nepozvani. Onda naime i zna da živi i »bdi« nad čovjekom inkvizicija, pod kojim možda i drugim imenom ili pod kojom krinkom to i bilo. Filosofiranju nema međutim završne mete.

Istinska filosofija, koliko ponosa i opravdavala, u bitnosti puti na smjernost i obazrivost. Jer ne valja zaboraviti, da se filosofičko nastojanje prema istinskome svom smislu nije nikad ni igdje smatralo pri kraju, ni filosof u savršenu posjedu konačna i potpuna znanja. Nije ni, uostalom, filosofu do samoga znanja, do učenosti učenjaka. Krajnjim svojim naporom traži drugo: kao filosof ne teži samo za ispravnom mišlju i pravim uviđanjem nego svrh toga i za opravdanim životnim postavkom, za smislovitim, valjanim životom. Želi se, ukratko, dići do praga mudrosti, njezin je ljubitelj. Mudrost ne stoji međutim do samoga znanja niti se usidrava u samome razumu, koliko joj mimo njega i ne bi bilo opstanka. Ona nije neznanje, no nije ni sveznanje. Stojeći tako reći između njih, niti je usmjerena prema samoj opstojnosti niti je sam uvid u činjenice; ona je štaviše i njihovo ocjenjivanje, zadužena je živim izvorima vrednota i njihovu valjanju. Ona je tako pored znanja za zazbiljno i vjera u vrijednosti života i naposljed, što je odlučno, ljubav prema određenu mjerilu, koje doduše ne mora, ali ipak može biti posljednje svjetlo čovjeku u svijetu, za koji je prirastao, može biti dobro, koje će biti svestranom smjernicom njegova djelovanja.

Doista, ako se bitnom značajkom mudrosti mora smatrati i razložno vrednovanje, prava ocjena stvari, ne da se ni zamišljati bez ljubavi, koja joj je imanentna. Jer onkraj ljubavi i bez nje ne može biti shvatljivo prodiranje u prostranstvo vrednota, koje se daju pravo

uvidjeti u njihovu dostojanstvu tek u nekoj njihovoj ljestvici prema mogućnostima pretpostavljanja i zapostavljanja, funkcije, kojoj bitni izvor nije život misaoni, razumski, već naprotiv čuvstveni, kakav se nesumnjivo očituje u voljenju i privoljavanju nečemu više nego drugome. Tek po tome se može da razotkrije, prozre i odredi uopće neka vrijednosna hijerarhija, kolikogod i valjalo razumjeti, da ni takvo osvjetljavanje zazbiljnosti s vrijednosnog aspekta nije niti može biti istrgnuto ili izdvojeno iz cjeline i cjelovitosti duševna života.

Svakako bezljudlje ne prodire u vrijednosna prostranstva i ne vodi do istinskoga njihova ostvarenja. Ljubav ne vodi doduše do izravna saznavanja i tumačenja stvari, ali tek se u njezinoj nazočnosti ostvaruje dublje, na vrednovanje vezano uviđanje i pravo ono razumijevanje, koje je značajka mudrosti, one mudrosti, za kojom teži filosof, njezin ljubitelj. Tako bi se u tome vidu i smjelo reći, da najdubiji smisao filosofije odražava Logos, što ga usmjerava Agape. Filosofički razum traži ljubav i kao ljubav se prema mudrosti filosofija smije smatrati ljubavlju prema ljubavlju prožetu razumu ili i prema razumnoj ljubavi, koja je u stvari i intelektualna i intuitivna, usidrena, smjelo bi se reći, kako u noetskoj tako i u estetskoj kulturnoj sferi. I kako prema rečenome filosofička ljubav istječe iz obuhvatna svjetskog izvora, ona nasuprot svim parcijalnim usmjerenjima hoće da kao i filosofija sama bude univerzalna.

Ogledana tako, iskazuje se filosofija kao duboko ljudska i po čovjeka odlučna stvar, kao što je i mudrost, oko koje se filosof trudi, kako se razumije, ljudska i samo ljudska mudrost. Samo u čovjeka može da oživi ljubav za mudročću, samo čovjek i može biti više ili manje mudar. No tako je i sva ljubav filosofova skrenuta prema čovjeku i njegovu svijetu. I bit će filosof upravljen prema svijetu čovjeka, kojega treba da ljubi, a to je čovjek živa svijeta, bližnji, s kojim može da se suživi u bitku i vrednoti, da bi ga razumio i na osnovu toga razumijevanja ispunio najplemenitiju obvezu prema njemu: osloboditi ga spona i kočnica, predrasuda i praznovjerja, idola i s njima izazvana straha, što sve sprečava čovjeka u izvrgavanju svojevrсна mu ljudskoga poziva, a tako i razotkriti mu moguće putove smislovita života i razumne osnove za izgradnju njegova – ljudskoga – svijeta. I kako se život da poimati samo iz života, tako će se, budi to opet istaknuto, i svijet zreti i shvaćati iz samoga toga svijeta.

Ne može pojedini zasebni svijet čovječji nikako iscrpsti svu zazbilnost niti se može proširiti u svemir. Stoga se i hoće teško otvarati dveri u tuđe svjetove, koji i ne moraju da se nađu samo među prošlima, utonulim u nepovrat, nego se mogu ostvarivati, ispunjavati životima i uz sam naš. No koliko i teško bilo prodrijeti u bistvo čovjeka tuđega svijeta, i koliko to bilo možda djelomice i krnje moguće samo s poprišta vlastita svijeta, ipak upravo filozofija u mnoštvu svojih filozofema i mnogolikosti svojih sustava može poučiti, kako se tuđi svjetovi – koliko bi se u njih kao svjetova ljudskih i mimo mogućnosti primjerena i potpuna njihova shvaćanja smjela pretpostavljati do neke mjere razložnost i smisovitost – mogu uvažavati i čovjek na onakav svoj svijet vezan u čovječstvu svom može priznavati. Jer prema ljudskim mjerilima može ono, što jest i što bistvuje, naći na posljertku opravdanja, gdje se, kako je to u istinske žive filozofije, razum dodiruje s ljubavlju. U jezgri je toga dodira posljednje moguće pribježište filozofovo. Ona je izvor, iz kojega proistječe krajnja mogućnost neposredna – iako možda u bitnosti i nesavršena – poniranja u biće, i na koji se upire intimnije razumijevanje njegova svijeta – kako neka rekne i sažet rijek:

*U krilu zazbilnosti niču svjetovi,
mnogobrojno na živu stablu granje;
magloviti ko izmaštane sanje
putanjâ su im, lutanjâ im skretovi.*

*Ni najodvažnijega duha letovi
ne dohvataju bista im saznanje,
do jednog, u kog utkani su tkanje,
do jedinog, kog svijest nam tkaju spletovi.*

*Svoj živimo, a tuđe jedva znamo,
pa, kakvi smo, osjetljivi il' grubi,
lik svijeta svog i sebe poimamo.*

*Tko svjetova svezbilju zreo svu bi,
nijem mu sam razum. Smjet će možda samo
obuhvatit je duša, što sva ljubi.*

POGLED NA KULTURNOPOVIJESNA SMJERANJA

1964.
- skup. 1958.

Gdjegod i valjalo tražiti izvor ili odrediti osnov kulture, na njezinu je putu, nema sumnje, održava nužda nesustala ljudskog nastojanja, da se sved iznovičnim zaletom i stalno ponovljenim pokušajima primjereno uklone, koliko je moguće, napetosti, koje sudbinski prate ljudsko snovanje i djelovanje, te da se riješe zadaci, koji se neizbježno nameću ljudskome opstanku. Svemu se očovječenju isprečuju teškoće, ispred svega se razvića ljudskoga bića izdižu kočnice, koje u mnogo kojekakvim zapletajima suodređuju doživljavanje i život te neumoljivo gone do odluka, koje pogađaju bilo pojedine odjelite momente bilo cjelinu nekog životnog stanja. Do kakvih odluka i došlo, kakva se rješenja i pokušala, jednim se putom bezuvjetno mora ići: tako traži nužda života. No značajno je pri tome, da se čovjek unatoč svim protivnim iskustvima vraća sved nanovo duboko njegovu srcu priraslu, upravo nekako neiskorjenjivu uvjerenju, da se sve i najkruće teškoće, što prate oblikovanje života, moraju na posljertku moći na bilo koji način svladati ili prevladati osobitim držanjem, naročitim mjerama i udezbama, osebnim uređenjem života. U tome pouzdanju čovjek i stavlja svoje snage u službu kulture, koja se gajena i izgrađivana htijenjem, djelovanjem i stvaralačkim naponom pokoljenjâ iskazuje u razvitu svome stadiju kao smislonosan sastav i vrijednostan sklop vezan na živu duševnost ljudsku, koji se nagomilan u duhovnim objektivitetima odnosno dobrima ustrajno ostvaruje, ali se nikad i ne da smatrati konačno završenim.

Kao takav sastav može kultura svakako biti smjernicom života, biti u neku ruku čvrstom okosnicom, koja mu do neke mjere zajamčuje jedinstvo i sklad. Koliko međutim prema mogućnostima svog ostvarenja može kultura slijediti imanentnu joj zakonitost, povoditi se dosljedno i kruto za određenim svojim smjericama te nekako ići osamostaljenim, odvojenim nekim svojim putovima, ne mora uvijek pomoći životu, da se održi u nekoj ravnoteži. Ona može na-